

Het militaire erfgoed

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

50

Redactie, opzoekingen en iconografie
Benoît Mihail

Begeleidingscomité
Anne-Sophie Walazyc
Kabinet van de Minister-President
Paula Dumont en Isabelle Leroy
Directie Monumenten en Landschappen

Coördinatie
Paula Dumont
Directie Monumenten en Landschappen

Herlezing
Ludo Gobin en Harry Lelièvre
Directie Monumenten en Landschappen

Bedankingen

We bedanken in het bijzonder de Federale Politie en het departement Defensie voor hun kostbare hulp alsook het personeel van het Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis voor hun inzet en toewijding

Illustraties

b = boven, m = midden, o = onder, r = rechts, l = links

©Algemene Directie Imago en Public Relations van Defensie: 06, 25d, 28h, 43; ©Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht: 33h, 41; Federale Politie / foto L. Wouters: 15; Federale Politie / foto J. Balcaen: 24 h/m, 25g, 47m et b, 48; Foto auteur: (omslag), 04, 09h, 24 h/d, 24 b/g & B/m, 39b, 42, 45b; Koninklijke Militaire School / foto P. Bogaert: 27b; ©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis: 07b, 10, 11h, 12b/g, 17, 22, 23h, 26, 27h, 29h; Ministerie Brussels Hoofdstedelijk Gewest / Directie Monumenten en Landschappen: 08h 45h; Ministerie Brussels Hoofdstedelijk Gewest/foto A. de Ville-de Goyet: 03d, 40; Ministerie Brussels Hoofdstedelijk Gewest / foto M. Vanhulst: 07h; Museum van de Geïntegreerde Politie: 01, 02, 05, 07h, 08b, 09b, 11b, 12-13 sauf 12 b g, 14, 16, 18, 19, 21, 24 h/g, 24 b/d, 25 m, 28 b/g, 29b, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 39h, 44, 46; ©Verz. Dexiabank: 03g, 23b; Verz. Rainer Hiltermann: 20, 28 b/d; Verz. Guy Vandervelde: 05b, 34; Verz. Willy Verghote: 36; ©Villa du Hautsart, Olivier Wilbers: 05h.

Grafisme en fotogravure: La Page • Druk: Claes Printing • Distributie: Diffusion Nord-Sud

© Verantwoordelijke uitgever: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
Directie Monumenten en Landschappen, Patrick Crahay, Directeur
CCN – Vooruitgangstraat 80 - 1035 Brussel - Tel. 0800/13680

GEDRUKT IN BELGIË

WETTELIJK DEPOT: D/2010/6860/016 - ISBN 978-2-930457-58-1

Het militaire erfgoed

Benoît Mihail

BRUSSEL, GARNIZOENSTAD.....	2
DE ERFENIS VAN DE FRANSE REVOLUTIE.....	3
DE EERSTE MILITAIRE BOUWWERKEN	5
DE BLOEI VAN DE 'KAZERNEWIJK'	9
De logistieke behoeften van het leger.....	15
Het militair hospitaal en de Rijkswachtkazernes van Elsene.....	17
DE BELLE EPOQUE VAN DE MODERNE KAZERNES	19
De koninklijke kazernes van de grenadiers.....	22
Een nieuwe militaire school.....	26
ERFGOED IN OORLOGSTIJD.....	28
Hulde aan de oorlogshelden.....	30
Het leven van de gewone soldaat.....	34
De tweede bezetting	37
DE KAZERNES EN DE MODERNISERING VAN HET LEGER.....	40
DE MOEILIJKE HERBESTEMMING VAN HET MILITAIRE ERFGOED.....	43
Kazernewoningen, een hersenschim?.....	44
Kazernes verbouwd tot ... kazernes.....	46

Leopold I en zijn
generale staf.
Kleurenlithografie
uitgegeven door
de winkel
"Aux 9 Provinces",
omstreeks 1905.

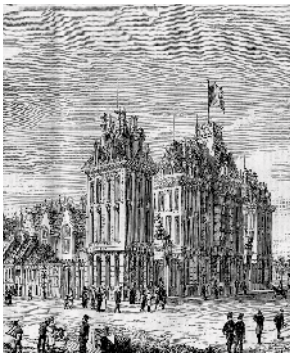

Brussel, garnizoenstad

Brussel een militaire stad? Dat lijkt een verrassende bewering. Er zijn natuurlijk de versterkingen van de stad, maar de geschiedenis van de twee omwallingen gaat zo ver terug dat ze eerder tot het domein van de archeologie behoort. Er is ook de 'kazernewijk' in Etterbeek waar zelfs de straatnamen naar het leger verwijzen. Maar is dat genoeg om van garnizoenstad te spreken? Als we nog wat verder zoeken, duiken nog meer namen op: het Klein Kasteeltje, de Nationale Schietstand, de kazerne van de grenadiers achter de Zavel, enz. Allemaal plaatsen die vandaag verdwenen zijn of een nieuwe bestemming hebben gekregen. Brussel heeft dus wel degelijk een militair erfgoed dat de moeite loont om even bij stil te staan.

Een verkenning van dit verleden wekt onze bewondering voor een aantal mooie voorbeelden van de architectuur van voor 1914, met zijn voorliefde voor het pittoreske en het plechtstatige. We krijgen ook een beter begrip van het Belgische leger, een instelling die lange tijd miskend werd en pas door de tragedie van de Eerste Wereldoorlog bij de bevolking aan populariteit won. Ten slotte vormt het een originele invalshoek om even stil te staan bij de belangrijkste uitdaging van ons erfgoed: de herbestemming, of wat te doen met een oud gebouw nadat zijn oorspronkelijke bestaansreden verdwenen is.

Het oefenplein en de eerste
cavaleriekazerne op een lithografie uit
de jaren 1880.

DE ERFENIS VAN DE FRANSE REVOLUTIE

De Franse periode is het ideale vertrekpunt: in 1803 werd Brussel geschrapt van de lijst van vestingsteden. Haar versterkingen verloren definitief hun nut. Vanuit militair oogpunt werd ze een eenvoudige garnizoenstad, een pleisterplaats voor rustende of doortrekkende troepen.

De eerste kazernes bestonden al sinds de 17de eeuw maar waren nog zeer beperkt in aantal. De soldaten werden bij de lokale bevolking ingekwartierd, ofwel werden 'barakken' gebouwd (het woord betekent vandaag nog steeds kazerne in het Engels) of gebruikte men de verlaten gebouwen die het gemakkelijkst te vinden waren: de vele kloosters die sinds de Oostenrijkse periode waren opgeheven. Een keizerlijk decreet van 23 april 1810 probeerde orde te scheppen door het eigendom van deze geïmproviseerde kazernes over te dragen aan de steden, met de verplichting ze te onderhouden. Dat leidde tot voortdurende spanningen tussen de centrale overheid en de gemeentebesturen, zonder dat het verblijf van de soldaten er op verbeterde. Toen België in 1830 onafhankelijk werd, zat het leger nog altijd in dezelfde oude gebouwen. Het Kasteel van Ansillon, een versterkte burcht uit de 16de eeuw en nadien meermaals heropgebouwd, deed dienst als infanteriekazerne. Het arsenaal, dat een tijdlang gevestigd was in het kartuizerklooster, werd in 1846 geïnstalleerd in een 18de-eeuws entrepot in de Lakensestraat. Andere troepen werden ondergebracht in oude kloosters van de lorreinen, de annonciaden, de karmelieten, enz. Het bekendste van deze hergebruikte kloostergebouwen was de Sint-Elisabethkazerne in de Sint-Laureinswijk die aan het begin van de 20ste eeuw werd afgebroken voor de Noord-Zuidverbinding. Het was een gebouw met hoge naakte gevels, donkere trappen en dichtgemaakte bogen rond een groot rechthoekig plein. De latere

De Sint-Elisabethkazerne voor de sloop
in het begin van de 20ste eeuw.

Het vroegere Arsenaal van Brussel,
verbouwd tot Koninklijke Vlaamse
Schouwburg in 1875.

In dit gebouw aan de Naamsestraat 4-12, opgericht omstreeks 1778, was de Militaire School gehuisvest tussen 1834 en 1874.

koning Albert I legde er in 1892 de eed af als officier van de grenadiers. In het midden van de 19de eeuw werd de militaire aanwezigheid in Brussel geassocieerd met de schilderachtige maar smerige wijken van het stadscentrum dat al bijna twee eeuwen nauwelijks veranderd was. Dit viel samen met het beeld van de hoofdstad zelf waarvan het uitzicht, voor de grote stedenbouwkundige werken van de jaren 1860, in niets strookte met de waardigheid van haar functie. Ze zegt ook veel over de toenmalige prioriteiten van de legerleiding. Het Belgische leger moest in 1830 van bijna nul beginnen en had heel wat andere kopzorgen dan de huisvesting van de soldaten.

Eerst en vooral moest er een officierskader worden gevormd. In 1834 werd een militaire school opgericht die weldra werd ondergebracht in verschillende lokalen in de buurt van de Naamse Poort. Een andere zorg van de generale staf was de organisatie van de militaire dienst. Het systeem van algemene diensplicht dat in 1817 onder Hollands bewind was ingevoerd, werd verlaten. Voortaan bepaalde de Staat elk jaar een zeker contingent dat door lottrekking werd opgevuld. Opgeroepen dienstplichtigen die geen soldaat wilden worden, konden een vervanger betalen. De socialisten zouden later deze oneerlijke 'bloedbelasting' aanklagen omdat gewone volksjongens niet de middelen hadden om zich aan de legerdienst te onttrekken. De kazernes dienden als logement voor deze dienstplichtigen en de onderofficieren die hen moesten omkaderen. In elke kazerne was er een *salle de police*, een gevangenis met meerdere cellen om amokmakers te kalmeren. Het leven in de kazerne verliep op het ritme van korveediensten, oefeningen op de binnenplaats en manoeuvres op het oefenterrein. Toch deden de soldaten meer dan oefenen en parades houden. In een stad als Brussel speelde het leger een belangrijke rol in de ordehandhaving. Het begeleidde de grote religieuze plechtigheden, bewaakte openbare gebouwen, enz. Het regiment van de grenadiers bijvoorbeeld had de eervolle taak de wacht op te trekken aan het koninklijk paleis.

Op materieel vlak liet het leger zich zeer weinig gelegen aan het comfort van de manschappen. Het enige meubilair waarover de soldaten beschikten was een bed met een strozak die wemelde van het ongedierte. De grote zalen werden verlicht door kaarsen bekostigd uit de regimentskas. Als de soldaten zich wilden warmen, moesten ze dat zelf van hun magere soldij betalen. De dicht op elkaar levende soldaten moesten de stank verduren van de latrines en paardenstallen. Van ruimtes voor gemeenschapsleven of ontspanning tijdens de schaarse vrije tijd was geen sprake. Om zich te

bevoorraden moest men koffie en brood kopen bij de kantinehoudsters, burgervrouwen die het recht hadden in de kazernes te komen. De officieren ontsnapten aan dit regime, maar ook zij moesten zichzelf zien te redden: ze waren verplicht op hotel te logeren en op restaurant te eten. In 1846 werd een eerste officiersmess opgericht voor het eliteregiment van de toekomstige grenadiers, nabij de Schaarbeekse Poort.

DE EERSTE MILITAIRE BOUWWERKEN

Het idee om specifieke gebouwen op te trekken, aangepast aan de noden van het leger, ontstond in de jaren 1840, toen er fel gedebatteerd werd over de architecturale vormen die pasten bij de moderne maatschappij. Het was ook de periode waarin het leger groeide en zich organiseerde. Het probleem van de huisvesting kreeg meer aandacht, zowel vanwege de militaire artsen die zich zorgen maakten om het gebrek aan hygiëne, als van de Genie die verantwoordelijk was voor kazernes en versterkingen. De eerste kazerne die in de hoofdstad werd gebouwd, was de Rijkswachtkazerne van architect Louis Spaak, een sleutelfiguur van het neoclassicisme in België. De witte gevel met drie bouwlagen op een sokkel in gehouwen steen vat deze stijl meesterlijk samen. Elke fantasie was afwezig, zowel in het decor als in het grondplan – een vierhoek rond een binnenplein met manege en oefenplein. De kazernes van het paleis van Laken en het Klein Kasteeltje, die kort nadien werden gebouwd, illustreerden een heel andere stroming: de voorliefde om stijlen van het verleden te vermengen. Beide gebouwen zijn het werk van Mathieu-Bernard Meyers, een geniekapitein en amateur-historicus, die van de graafwerken voor het Klein Kasteeltje

De Club van de Gidsen, Aarlenstraat 32. Het huis werd eerst gehuurd als mess voor de officieren en later, in 1923, aangekocht voor de Kring van de Officieren van het 1ste Regiment Gidsen.

De Rijkswachtkazerne aan de Waterloolaan, Louis Spaak, 1840. Ze werd in 1874 vergroot door provinciaal architect Hansotte en gesloopt in 1921.

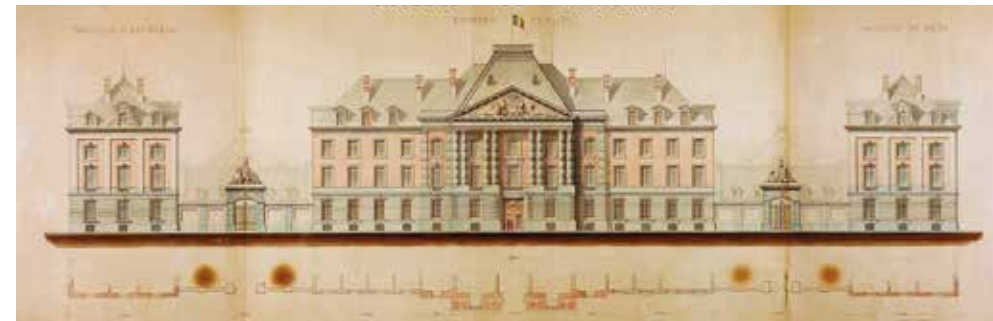

De voorgevel van het Klein Kasteeltje omstreeks 1912. Het gebouw uit 1848-52 was toen al vergroot in de oorspronkelijke stijl en is sindsdien praktisch niet meer gewijzigd.

profiteerde om te zoeken naar middeleeuwse munten. Dit bouwwerk vormt een belangrijk keerpunt. Om het prestigieuze regiment van de karabiniers te huisvesten, klopte de Stad Brussel eerst aan bij vermaarde architecten (zoals Spaak) maar koos toen voor het gedurfde ontwerp van een onbekende bouwmeester, Meyers. Met zijn gekanteelde torens en zijn decoratief metselwerk van de gevels, verwijst de kazerne van het Klein Kasteeltje direct naar de Tudorstijl, de laatgotische bouwstijl uit Engeland. Deze vormgeving brak niet alleen met de militaire gewoonten, maar illustreerde ook een nieuwe opvatting over het ontwerpen van openbare gebouwen. De reacties waren verdeeld. Het *Journal des arts et de l'architecture* noemde Meyers een pionier van de moderne architectuur. Anderen bekritiseerden de pittoreske stijl van een gebouw dat eerder om soberheid en elegantie vroeg. Leopold II schreef in 1862: "Deze stijl van 'versterkte burcht-gevangenis', waar Meyers van houdt, kan mij in geen geval bekoren; we hebben iets massiefs en grandioos nodig in de aard van het Marsveld en de Militaire School van Parijs".

Het stijldebat, hoe interessant ook, hield de ministers van Oorlog niet echt bezig. Hun grootste zorg was de militaire aanwezigheid in de stad te markeren en tegelijk de gezondheidssituatie van de soldaten te verbeteren. De militaire artsen, ongerust over het gevaar voor epidemies, hadden als eersten de alarmklok geluid. Een verslag van de Hoge Raad voor Volksgezondheid uit 1861 ging in dezelfde richting. Sommige schrijvers, onder wie Georges Eeckhoud, speelden hierop in met een naturalistische beschrijving van het leven in de Brusselse kazernes (*Kermesses*, 1884). De koning zelf bracht in 1872 een verrassingsbezoek aan de Annonciadenkazerne om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van het probleem. Het onafhankelijke dagblad *La Belgique Militaire* benadrukte de noodzaak om de sanering van de Brusselse wijken aan te grijpen om nieuwe kazernes te bouwen. Het zoeken naar geschikte vestigingsplaatsen was een eerste stap in deze bewustwording.

Om te beginnen moest het oefenplein, waar de parades en militaire oefeningen plaatsvonden wanneer het leger niet op kamp was, worden verhuisd. Sinds 1853 werd hiervoor tijdelijk een paardenrenbaan gebruikt op het plateau van Linthout, op het einde van de Wetstraat. De militairen hadden deze plek echter niet voor zich alleen en vooral, de site stond de uitbreiding van de Leopoldwijk in de weg. Er werden tal van voorstellen gedaan voor de aanleg van een nieuw oefenplein: tussen de Ninooftse Steenweg en het kanaal, nabij het Ter Kamerenbos of langs de Leuvense Steenweg. Anderen

Geaquarreleerd plan van de eerste cavaleriekazerne in Etterbeek, 1875.

wilden het bestaande oefenveld gewoon behouden en omringen met grote kazernes, zoals in het ontwerp van Meyers met zijn *Château Léopold*. Dit getreuzel lag ten dele aan de basis van de wet van 1873 die de gemeentelijke overheid ontlastte van haar kazerneringsplicht en deze taak toevertrouwde aan het ministerie van Oorlog. Het dossier raakte in een stroomversnelling nadat het plateau van Linthout gekozen werd voor de feestelijkheden ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van België. Er moest dus op korte termijn een nieuwe site worden gekozen. In 1875 sloot de Belgische Staat een akkoord met de Stad Brussel voor de aanleg van een nieuw oefenplein in de wijk van de Koninklijke Jacht, op een braakliggend terrein van 45 hectare.

De Stad Brussel kocht de percelen, stond een deel daarvan gratis af aan de Belgische Staat en kreeg het recht om de rest naar eigen goeddunken te verkopen alsook om eindelijk de oude kloosters van Sint-Elisabeth en de annonciaden af te breken. Het terrein van het toekomstige oefenplein strekte zich uit over meerdere gemeentes. Om te vermijden dat het leger met meerdere gesprekspartners te maken zou krijgen, werd de volledige site aangehecht bij Elsene, ondanks het protest van Etterbeek dat hiermee een voorproefje kreeg van de moeilijke relatie met het leger die een eeuw lang zou duren.

Het regiment van de gidsen op het oefenplein in de jaren 1900.

Het eerste station van Etterbeek (1880), vóór de bouw van de gebouwen langs de Oefenlaan. Men merkt de trappen die overblijven van het station uit 1906 dat omstreeks 1950 werd afgebroken.

De beroemdste militaire leverancier was Jules Fonson, gevestigd aan de Hofberg van 1870 tot 1998.

De Brusselse agglomeratie telde echter tal van kleinere leveranciers, zoals deze firma Vandebroek, "ex-tailleur du 1er guides".

Etterbeek kreeg namelijk de nieuwe kazernes aan de rand van het oefenplein op haar grondgebied. Ondanks de geïsoleerde ligging beantwoordde de site perfect aan de behoeften van het leger. De nabijheid van de Kroonlaan zorgde voor een gemakkelijke verbinding met het stadscentrum. Langs deze laan liep ook de spoorlijn van Brussel naar Tervuren, waardoor men via de lijn naar Antwerpen met de trein het grote oefenkamp van Beverlo in Leopoldsborg kon bereiken. De lage kostprijs van de terreinen ten slotte maakte alle uitbreidingen mogelijk die het leger in de toekomst nodig zou hebben.

Het leger gaf zijn advies over het tracé van de nieuwe wegen en hielp deze mee financieren. De grote as die het oefenplein moest verbinden met het Ter Kamerenbos kreeg trouwens de naam van Militaire Laan. Later zou ze worden omgedoopt tot Generaal Jacqueslaan, na het overlijden van de held van de IJzer uit 1918. Het leger liet ook een klein station bouwen voor de soldaten, met een helling om de perrons toegankelijk te maken voor zwaar militair materieel. Kortom, de wijk werd een brandpunt van militair leven in Brussel. Dit tot ongenoegen van de kleine gemeente Etterbeek die de oppervlakte van belastbare gronden langzaam zag slinken. Aan de andere kant bevorderde de aanwezigheid van de soldaten de handel. Vanaf 1875 waren de genietroepen op het oefenplein gehuisvest in een voorlopig kampement. De kantine werd ondergebracht in een hoeve in de omgeving. Maar het waren vooral speelholen en andere onpure kroegen die floreerden. De legerleiding verzette zich hiertegen door de vestiging te verbieden van elke onderneming die als gevaarlijk of ongezond werd beschouwd in de nabijheid van de militaire installaties. In 1904 wou een zekere mevrouw Plasman een barak installeren nabij het station om er "te eten en te drinken te geven aan de werklieden". Haar aanvraag werd geweigerd, niet alleen omdat men vreesde dat ze alcoholische dranken zou verkopen maar ook omdat de Genie andere plannen had met het aanpalende terrein. Zelfs de gemeente werd verplicht het kerkhof te verhuizen uit vrees voor de verspreiding van besmettelijke ziekten onder de soldaten. Ondanks deze beperkingen moedigde de legerleiding ook de contacten met de bevolking aan. Het oefenplein werd ter beschikking gesteld voor circusoptredens, zoals dat van *Barnum & Bailey* in 1901 of van het legendarische *Buffalo Bill's Wild West*, dat zijn tenten in september 1906 opsloeg voor de cavaleriekazerne.

De Romeinse Oudheid, trofee op de toegangspoort van de eerste cavaleriekazerne in Etterbeek (Charles Fraikin, 1883).

DE BLOEI VAN DE 'KAZERNEWIJK'

Voor de bouw van de kazernes op het Oefenplein deed het leger opnieuw een beroep op een civiel architect: Felix Pauwels, ontwerper van de monumentale poorten van de omwalling rond Antwerpen. Alsof het leger haast had om de verloren tijd in te halen, gebruikte men dezelfde plannen twee keer: De eerste cavaleriekazerne (1875-1882) werd gevolgd door een tweede (1878-1882), die na de dood van Pauwels gebouwd werd onder leiding van zijn oud-medewerker Otto Geerling.

De mooiste vondst van Pauwels is ongetwijfeld de eenvoudige maar

Het oefenplein met de twee identieke cavaleriekazernes.

Het regiment van de gidsen op het binnenplein van de eerste cavaleriekazerne, begin van de 20ste eeuw.

majestueuze opeenvolging van de hoofdgebouwen langs de Militaire Laan. Zowel hun classicistische stijl als het perspectief vanaf het Oefenplein zijn een nadrukkelijk eerbetoon aan de kazernes van het Marsveld in Parijs, meesterwerk van 17de-eeuwse militaire architectuur. De Franse invloed komt ook tot uiting in de gesculpteerde trofeeën van Savonnièressteen die boven de hoofdingangen zijn geplaatst. Ze zijn vervaardigd door Charles-Auguste Fraikin, maker van de beelden van de graven van Egmont en Hoorn, die vandaag op de Kleine Zavel staan.

Binnen in het kazernecomplex beantwoordden de gebouwen aan de eisen van het leger en waarschijnlijk hebben de militaire ingenieurs hierbij advies gegeven. Het ereplein werd omgeven door losstaande logementblokken waarin beneden de paarden waren gehuisvest en op de verdieping de manschappen. Afgezien van de immense manege bestond de rest uit bijgebouwen van allerlei grootte en uitzicht. Hier kwamen de verschillen tussen de twee kazernes tot uiting. De eerste had bijvoorbeeld een kleine manege en de tweede een zwembad. Wat de decoratie van het interieur betrof, kregen alleen de gebouwen voor de officieren een minimum aan luxe, meer bepaald de mess. Elders doorbrak de combinatie van baksteen en hardsteen soms de monotonie van de witte muren.

De eerste kazerne huisvestte vanaf 1878 het eerste regiment Gidsen. De tweede werd vanaf 1882 de thuisbasis van het tweede regiment Gidsen en nadien van het zesde en het twaalfde regiment Artillerie, waardoor men soms spreekt van de tweede artilleriekazerne. Nog andere zouden hier in de loop van de jaren hun intrek nemen: telegrafisten, schermeschool, kadetten, enz. Ook troepen op doortocht in Brussel werden hier gelegerd, indien nodig tot op de zolders onder de hanenbalken. De kazernes

kwamen eindelijk tot leven. In de archieven lezen we over de aankoop van draagbare latrines en van paardentuigrekken. Ansichtkaarten uit de Belle Epoque vertellen over de korveediensten verbonden met de maaltijden en het veeleisende onderhoud van de paarden. De nog bestaande ringen en stenen ruïven in de kazernes herinneren eraan dat het paard centraal stond in het leven van een cavaleriekazerne.

De koning bezocht de kazerne in 1877 en was tevreden. Anderen waren minder enthousiast en hekelden de vestigingskeuze zo ver van het stadscentrum of stelden vragen bij de hoge bouwkosten. De minister van Oorlog zelf verklaarde vreemd genoeg dat het beter was dit model te verlaten ten

Groepsfoto van de Brusselse onderofficieren; Rustende onderofficieren in het kamp van Brasschaat; twee foto's van Léon Frémault voor het album van het derde artillerieregiment, 1905.

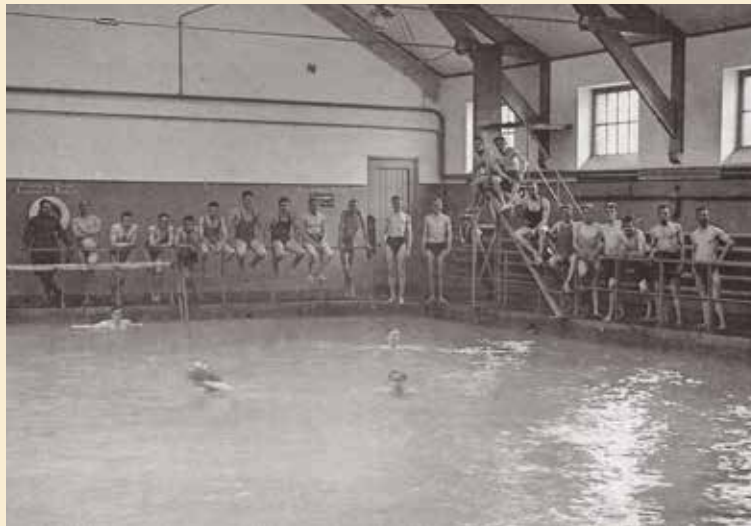
Het eerste atelier van fotograaf Léon Frémault aan de Waverse Steenweg.

DE FOTOGRAAF VAN DE KAZERNES

Léon Frémault profiteerde als fotograaf net als vele andere beroepen van de aanwezigheid van de kazernes. Hij vestigde zich in de eerste jaren van de 20ste eeuw aan de Waverse Steenweg en maakte naam als militair fotograaf nadat hij een toegangspas voor de kazernes van Etterbeek en Elsene had verkregen. Daarnaast ontving hij ook in zijn studio. Later maakte hij op bestelling officiële regimentsfoto's en zelfs foto's van de koninklijke familie. Na de Eerste Wereldoorlog liet hij een groot huis bouwen aan de Waverse Steenweg en behoorde hij tot de notabelen van de stad. Hij maakte de fotoreportage over het huwelijk van prinses Astrid en de toekomstige Leopold III. Hij was ook voorzitter van de nationale vereniging van Belgische fotografen.

De "korvee patatten" in de kazerne Rolin aan het begin van de jaren 1930.

Het zwembad van de eerste cavaleriekazerne tijdens het interbellum. Het werd afgebroken tijdens de renovatiewerken van de jaren 1980.

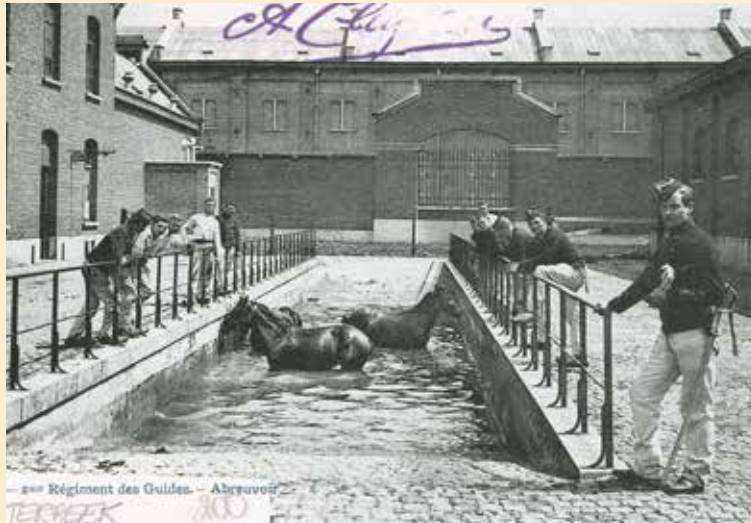

De mess onderofficieren van de gidsen in de eerste cavaleriekazerne in de jaren 1920

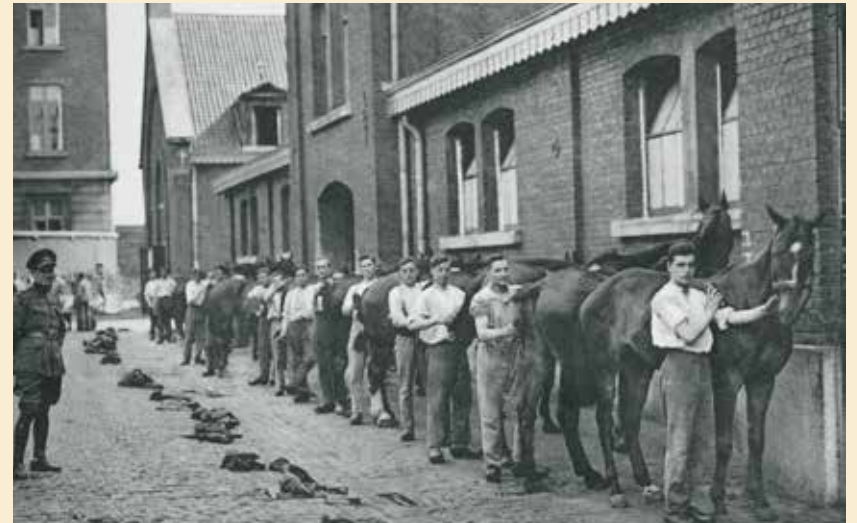
De "korvee koer" in dezelfde kazerne Rolin, ca 1935.

De paardendrenkplaats van de tweede kazerne voor 1914.

Het roskammen van de paarden in de De Witte-De Haelenkazerne in de jaren 1920

De Artilleriekazerne in Etterbeek omstreeks 1900, ingang aan de Louis Schmidllaan en binnenzicht aan de kant van de Waversesteenweg.

voordele van een paviljoensysteem.

Op dat ogenblik was men echter al bezig met het ontwerp van een derde kazerne in Etterbeek, bestemd voor de artillerie. Ze kwam naast de twee andere te liggen, op de hoek van de Militaire Laan en de Waverse Steenweg, toen nog Tervuurse Steenweg genaamd. De plannen stonden aanvankelijk zeer dicht bij het vorige complex: een reeks evenwijdige blokken loodrecht ingeplant op een door twee paviljoenen geflankeerd hoofdgebouw langs de laan. Een centraal timpaan omgaf een gesculpteerde trofee met de artillerie als thema. De stijl daarentegen was eerder neogotisch.

In de definitieve versie, gerealiseerd vanaf 1878, was het hoofdgebouw langs de laan vervangen door een eigenaardig voorgebouw dat deed denken aan de ingang van een versterkt kasteel. De enige constructies in de hoogte waren twee groepen van twee blokken slaapzalen van verschillende afmetingen, gelegen aan de achterkant van het terrein en aan weerszijden van het ereplein geschikt. De gevels ervan boden met hun rondboogvensters en trapgevels een levendiger aanblik dan die van de kazerne ernaast. De artilleriekazerne was dus pittoresker, in de geest van de neo-Vlaamse renaissancestijl die toen in de mode was

De werken waren nauwelijks voltooid in 1883 of er was al sprake van een nieuw project: het Voertuigenarsenaal, of het magazijn voor het rollend materieel van de artillerie. De onzekerheid over de definitieve vestigingsplaats en de moeilijkheid om terreinen aan te kopen zette de legerleiding ertoe aan om voorlopig enkele gebouwen aan de artilleriekazerne toe te voegen. Pas in 1901 kreeg architect Henri Van Dievoet opdracht plannen te ontwerpen voor een nieuwe kazerne, vlak tegenover de vorige maar aan de overkant van de laan.

De voornaamste gebouwen zijn twee grote loodsen met een dak van ijzer en glas, waarvan de gevel langs de laan voorzien is van middeleeuws uitziende torens, een soort van eerbetoon aan het vreemde voorgebouw van de artilleriekazerne. In deze loodsen werden de voertuigen ondergebracht. Andere, eenvoudiger gebouwen deden dienst als werkplaatsen voor herstelling en onderhoud. De kantoren van het personeel lagen langs de Waverse Steenweg op een smal driehoekig perceel dat op handige wijze was benut.

Luchtfoto van het Arsenaal na de renovatiewerken van de jaren 1990-2000.

De logistieke behoeften van het leger

Met de bouw van het Arsenaal was de vastgoedhonger van het leger nog niet gestild. Nog meer materiële behoeften moesten worden ingevuld, vooral in een domein dat lang verwaarloosd was omdat het als overbodig of weinig eervol werd beschouwd: de logistiek. Tot 1873 maakte het transport integraal deel uit van de artillerie, dat op dit vlak uiteraard evidente behoeften had: zonder munitie, geen artillerie. Dit probleem werd opgelost door de bouw van het Arsenaal, maar het transport in de andere regimenten bleef een knelpunt. Daarom werd 'het regiment van de Trein' opgericht, omgedoopt tot Transportkorps in 1913. De Trein moest de Sint-Elisabethkazerne verlaten toen die in 1905 gesloopt werd, samen met de horden ratten die het stadscentrum overspoelden.

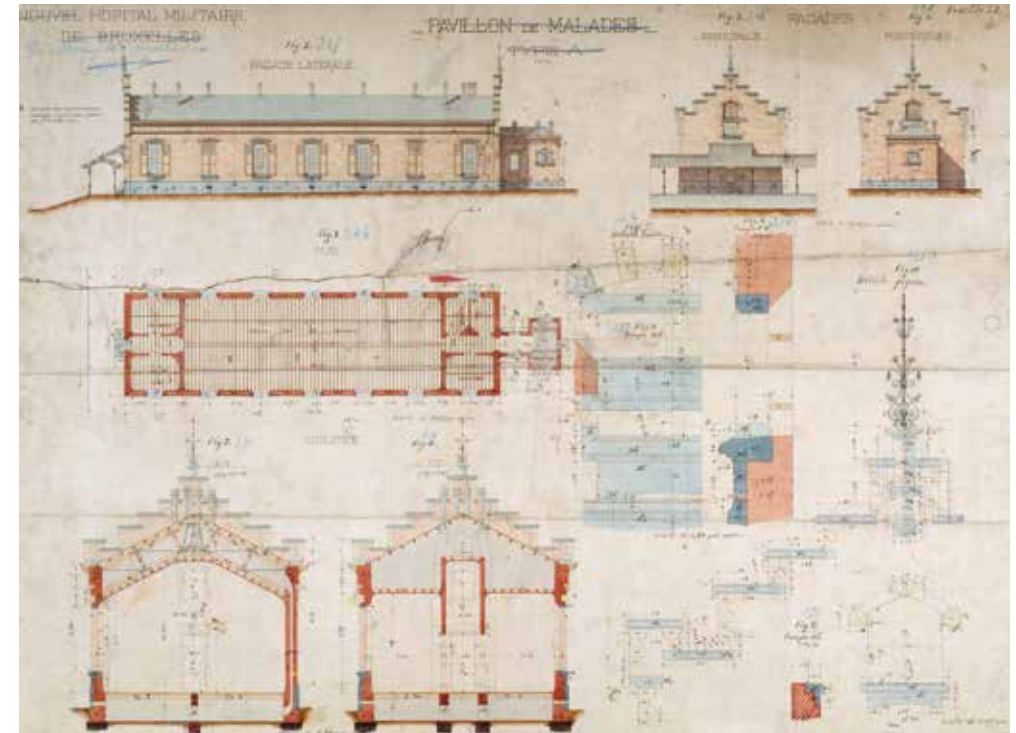
Nog voor deze datum verhuisden de troepen van de Trein naar de wijk van de Jacht. Ze kregen het perceel gelegen tussen de kazernes van de artillerie en de cavalerie, langs de Waverse Steenweg. De zone werd bebouwd met opslagplaatsen en kreeg de naam Kozakkenkwartier, naar de Maaskozakkenstraat (een verwijzing naar een vrijkorps uit de Revolutie van 1830) die haar scheidde van de cavaleriekazerne. De al genoemde Henri Van Dievoet ontwierp de mooie gevels langs de Cavalerielaan (de toekomstige Luchtmachtlaan), hoewel minder origineel dan die van het Arsenaal. Toen er opnieuw plaatsgebrek was, vestigde het Transportkorps

zich tegenover de eerste cavaleriekazerne, op de plaats waar vroeger de ruiters van de artillerie oefenden (polygoon van de pionieren van de cavalerie) en die vanaf 1923 met onopvallende garages werd bebouwd. De intendance werd verzorgd door een administratief bataljon waarvan de taken zich voortdurend uitbreidden. Het bataljon leverde voer voor de dieren, voedsel voor de manschappen, geneesmiddelen voor het militair hospitaal, enz. De slagerij en bakkerij lagen in de Delaunoystraat in Anderlecht, maar het voedermagazijn werd gebouwd op het terrein van het Kozakkenkwartier. De brand ervan in 1899 haalde alle krantenkoppen. Op het einde van de 19de eeuw besloot de generale staf, daartoe aangezet door de toenemende professionalisering van alle legers in Europa, om twee kerntaken te centraliseren: de bevoorrading van beddengoed (matrassen en dekens) en kleding. Het gewestelijke beddengoedmagazijn werd in 1898 gevestigd tegenover de tweede cavaleriekazerne, op de hoek van de Waverse Steenweg. Het centrale uitrustingsmagazijn werd er kort nadien vlak naast gebouwd. Hier zetelde ook de Centrale Keuringcommissie die de conformiteit van de bij privéfirma's bestelde goederen moest controleren. In 1904 werden een wasserij en droogplaats gebouwd, samen met een hoge schoorsteen.

De militaire nutsgebouwen schoten dus als paddenstoelen uit de grond en vormden uiteindelijk een nieuwe kleine kazerne: het *Quartier-Maitre* (QM). Huizen die op dit terrein stonden, werden door de kazerne gewoon ingekapseld. Met enige verbeelding kan men zich met wat er vandaag nog van deze gebouwen rest de koortsachtige bedrijvigheid voorstellen in de jaren kort voor de Eerste Wereldoorlog. De binnengevel van de Centrale Keuringcommissie – een gebouw in neo-Vlaamse renaissancestijl met harmonische proporties – draagt nog de sporen van de luifel die diende om het laden en lossen van de goederen te beschutten. Aan de andere

kant van een binnenkoer liggen de ateliers, grote industriële ruimtes overdekt door een metalen overkapping met bovenverlichting om zo veel mogelijk licht binnen te laten tijdens het werk. Hoewel minder spectaculair, was dit heterogene geheel toch een essentiële schakel voor de goede werking van het leger.

De gebouwen van de Trein (*Quartier-Maitre* (QM)) voor de afbraak van het centrale deel in de jaren 1990.

Plan van een ziekenpaviljoen in het militair hospitaal van Elsenne, 1884.

Het militair hospitaal en de Rijkswachtkazerne van Elsenne

De twee laatste grote projecten van de 'kazernewijk' werden gerealiseerd aan de andere kant van de spoorweg op het grondgebied van de gemeente Elsenne. De grote concentratie van soldaten in dit deel van de stad deed de overheid besluiten hier een terrein te zoeken voor de bouw van een nieuw militair hospitaal, dat al sinds 1875 gepland was. De bouw begon in 1882 en het hospitaal werd in 1888 in gebruik genomen. Architect Geerling en de genieofficieren slaagden erin op een sterk hellend terrein van meerdere hectaren een voor die tijd ultramodern ziekenhuis in te planten in een mengeling van traditie en innovatie die typerend is voor de 19de eeuw. De zieken werden niet langer in donkere slaatzalen opgehoopt, maar ondergebracht in kleine, lichte paviljoenen tussen het groen. Via een netwerk van beglaasde galerijen kon men van het ene gebouw naar het andere gaan zonder buiten te komen. De grote niveaoverschillen werden opgevangen door de gebouwen over drie opeenvolgende terrassen te verdelen. Talrijke bomen verfraaiden het uitzicht. In het midden stond een kapel in pseudo-17de-eeuwse stijl, uitstekend boven de rest, omdat het benedengedeelte

Het militair hospitaal van Elsene, keukens en bijgebouwen ...en de voorlopige barakken ten tijde van WO I.

diende om de elektrische generatoren en de stookolieketels van het hospitaal aan het oog te onttrekken. De technische en administratieve gebouwen stonden aan de rand van de site, langs de straten, evenals het klooster van de ziekenhuiszusters van Sint-Augustinus, die de taak van verpleegsters vervulden. De gevels in baksteen en gehouwen natuursteen aan de Kroonlaan vormen een fraai voorbeeld van neo-Vlaamse renaissancestijl.

Iets verder langs de Kroonlaan, op de hoek met de Militaire Laan, gaf de nieuwe Rijkswachtkazerne de finishing touch aan het militaire karakter van de wijk. Het ging niet om een nieuwe brigade maar om de Rijkswachtschool en de mobiele groep, d.w.z. eenheden die instonden voor de ordehandhaving. Daarom werd het grondplan van een cavaleriekazerne in grote trekken overgenomen: een lang hoofdgebouw langs de laan geflankeerd door twee paviljoenen en evenwijdig daarachter de logementblokken (voor paarden en manschappen) plus een manege. Het geheel werd omgeven door een hoge omheiningmuur.

Het mobiele legioen van de rijkswacht op het binnenplein van de kazerne van Elsene. Foto van Léon Frémault, 1928.

De Rijkswachtkazerne werd voltooid in 1909 in de vertrouwde typologie van de twee naburige kazernes, maar in een stijl en bouwwijze die licht daarvan verschillen. Het Franse classicisme was ingeruild, niet voor een pittoreske neo-Vlaamse stijl maar voor een beredeneerde mengeling van invloeden ontleend aan andere gebouwen uit die periode zoals het stadhuis van Sint-Gillis. De fantasierijke decoratie van de gebouwen aan de straatkant contrasteert met de soberheid van de logementblokken die massiever en functioneler zijn dan die van Etterbeek. Andere nieuwigheden waren een ruime mess voor de manschappen en vooral een zone voor gehuwde militairen die goed was afgescheiden van de rest van de kazerne (op de hoek van de Kroonlaan en de Fritz Toussaintstraat). Maar dit waren courante praktijken sinds de modernisering van de kazernes in de jaren 1880-1890.

DE BELLE EPOQUE VAN DE MODERNE KAZERNES

Elsene en Etterbeek hadden niet het monopolie van de militaire architectuur in Brussel. Andere nieuwe kazernes werden gebouwd in het centrum van Brussel, in Laken en in Schaarbeek waar zich al de Nationale Schietstand bevond. Hoewel ook gebruikt door het leger, dankt de Nationale Schietstand zijn bestaan aan een andere instelling die typisch is voor de 19de eeuw: de civiele bescherming. Samengesteld uit mannen die niet of niet meer dienstplichtig waren, dus hoofdzakelijk leden van de (lage en hoge) burgerij, was de burgerwacht een soort van vaderlandslievende militia. De leden moesten zelf hun uniform bekostigen. Het ministerie van Binnenlandse Zaken verschaftte hen een wapen en de middelen om een aantal keer per jaar te oefenen op de schietstand.

Centraal paviljoen van de Nationale Schietstand in Schaarbeek.

In 1861 werd een permanente Nationale Schietstand gevestigd in Schaarbeek. Prenten uit die tijd tonen een gebouw dat doet denken aan het Klein Kasteeltje. Vijftig jaar later was het terrein te klein geworden voor de draagwijdte van de moderne wapens. Daarom verhuisde de schietstand in 1888 naar een gebouw dat groter was maar even fantasierijk in de interpretatie van oudere bouwstijlen. De nieuwe Nationale Schietstand, gelegen op het kruispunt van de Leuvense Steenweg en de verlenging van de lanen van de buitenring, was gemakkelijk bereikbaar voor alle militairen van de stad en ook voor die van de naburige kazernes van Tervuren en Vilvoorde. Hetzelfde jaar begon aannemer Jaspar op het terrein van de oude schietstand met de bouw van een nieuwe infanteriekazerne bestemd voor de karabiniers die in 1894 het Klein Kasteeltje verlieten. Het was een ambitieus project. De Prins Boudewijnkazerne zou immers groter en moderner zijn dan alle bestaande kazernes. Net als in Etterbeek had ze tot doel de verstedelijking van een nog zeer landelijke omgeving te stimuleren. Het was trouwens de Genie die het plein voor de kazerne aanlegde, op het kruispunt met de Leuvense Steenweg; het huidige Daillyplein. Hierdoor verschilde het uitzicht van de kazerne van die van de andere Brusselse kwartieren aangezien het hoofdgebouw op een van de korte zijden lag van de grote rechthoek die de kazerne beschreef. Achter dit hoofdgebouw en lager gelegen, daar het plein het hoogste punt vormde, lag een uitgestrekt binnenplein omringd door drie woonblokken. Een vierde blok lag tegenover de ingang, naar de andere korte zijde toe.

Het binnenplein van de Daillykazerne, foto uit 1916.

Daillykazerne, voorgevel op het gelijknamige plein.

Dit grondplan is identiek aan dat van tientallen kazernes die in Frankrijk werden gebouwd na de invoering van de individuele dienstplicht in 1871. Zelfs de stijl ontsnapt niet aan deze invloed. In tegenstelling tot het neo-Vlaamse karakter van het hoofdgebouw passen de woonblokken met hun mansardedaken volledig in de Franse traditie. Decoratieve elementen ontbreken bijna volledig, op de vestibule van de hoofdingang na die in een natuurlijke polychromie is uitgevoerd. Hier vindt men het enige element dat de handtekening van een architect draagt, namelijk van de jonge Paul Saintenoy: een nis voor een borstbeeld van prins Boudewijn, de troonopvolger die vroegtijdig overleed in 1891.

Zoals gewoonlijk werden de verschillende bijgebouwen langs de omheiningmuur opgetrokken, later zelfs daarbuiten. Kort voor de Eerste Wereldoorlog werd hier de eerste kennel voor legerhonden geïnstalleerd. Aangezien de karabiniers tot de bereden troepen behoorden, zij het per fiets, waren er meerdere loodsen voor het stallen en herstellen van fietsen. Ook in andere aspecten was de kazerne moderner dan zijn voorgangers. De immense woonblokken waren onderverdeeld in kleine slaapzalen, gelegen aan weerszijden van een lange gang. En vooral, de kazerne was als eerste uitgerust met elektriciteit.

Viering van de 75ste verjaardag van het grenadiersregiment op het ereplein van de Prins Albertkazerne, 1912.

De koninklijke kazernes van de grenadiers

Terwijl overal nieuwe en moderne kazernes werden gebouwd, was het koninklijke regiment van de grenadiers nog gehuisvest in verouderde gebouwen in de benedenstad. Aan deze toestand werd een einde gemaakt door de bouw van de nieuwe Prins Albert-kazerne in de Karmelietenstraat. De werken hieraan duurden van 1896 tot 1907. Het is de militaire vestiging in volle stadscentrum, tussen de Zavel en de Naamse Poort, op een perceel dat reeds een lange geschiedenis achter de rug had. De civiele architecten die het project leidden, Jules-Jacques Van Ysendyck en de reeds genoemde Otto Geerling, hielden rekening

met deze ligging in het ontwerp van de gevels die de diversiteit aan stijlen in de wijk weerspiegelden.

Naar verluidt zou de koning zelf een stem hebben gehad in de keuze van het ontwerp. De gevel aan de straatkant is opgetrokken in een strenge barokstijl die zich spiegelt aan het classicisme van het Egmontpaleis. Langs de Kernstraat overheerst de neo-Vlaamse renaissancestijl die het handelsmerk is van Van Ysendyck, de architect van de gemeentehuizen van Anderlecht, Schaarbeek en Jette. Op de hoek van de twee straten ligt de mess, die een kleine, zeer Parijs aandoende koepel kreeg. Ondanks de complexiteit van de site blijft het algemeen plan klassiek, met een binnenplein omgeven door twee zeer verzorgd afgewerkte logementblokken. Ze zijn ontworpen door Geerling, de architect van het militaire hospitaal, die ze dezelfde gevels met bossages in diamantkop gaf, dit keer met zeer grote kruisramen. Binnen daarentegen treffen we dezelfde eindeloze gangen aan waarlangs dezelfde slaapzalen liggen. Centraal op het binnenplein, tegenover de ingang, verrijst het Horlogepaviljoen boven een dubbele bordestrap. Dit is het decor waarin elke militair van droomt om de eed af te leggen, zoals de toekomstige Leopold III in 1922.

De andere kazerne van de grenadiers, die het paleis van Laken moest beschermen, werd eveneens vanaf 1899 op een andere plaats heropgebouwd, opnieuw door Jules-Jacques Van Ysendyck, die bij zijn dood in 1901 werd opgevolgd door zijn zoon Maurice. Ook hier raadt men de verborgen hand van de koning want de bouw werd uitgevoerd door het bedrijf Wauters-Dustin, de favoriete aannemer van Leopold II. Het grondplan vertoont

Oefening in de Sint-Annakazerne voor 1914.

geen verrassingen met een hoofdgebouw waarachter twee immense logementblokken liggen terwijl de bijgebouwen zich aan de zijanten uitstrekken tot aan de Sint-Annadreef die haar naam aan de kazerne gaf. Een ander punt van gelijkenis is de zorg om het gebouw in de geschiedenis te verankeren door referenties naar de Vlaamse renaissance en de barok. Het meest geslaagde deel is het ingangsgedebouw, vakkundig ingeplant langs een bochtige straat, de Witte-acacialaan, met zijn strenge gevels met uitkragende kroonlijsten. Reusachtige stenen grenadiers ondersteunden de hoeken.

Sint Annakazerne, eetzaal van het vierde artillerieregiment.

11

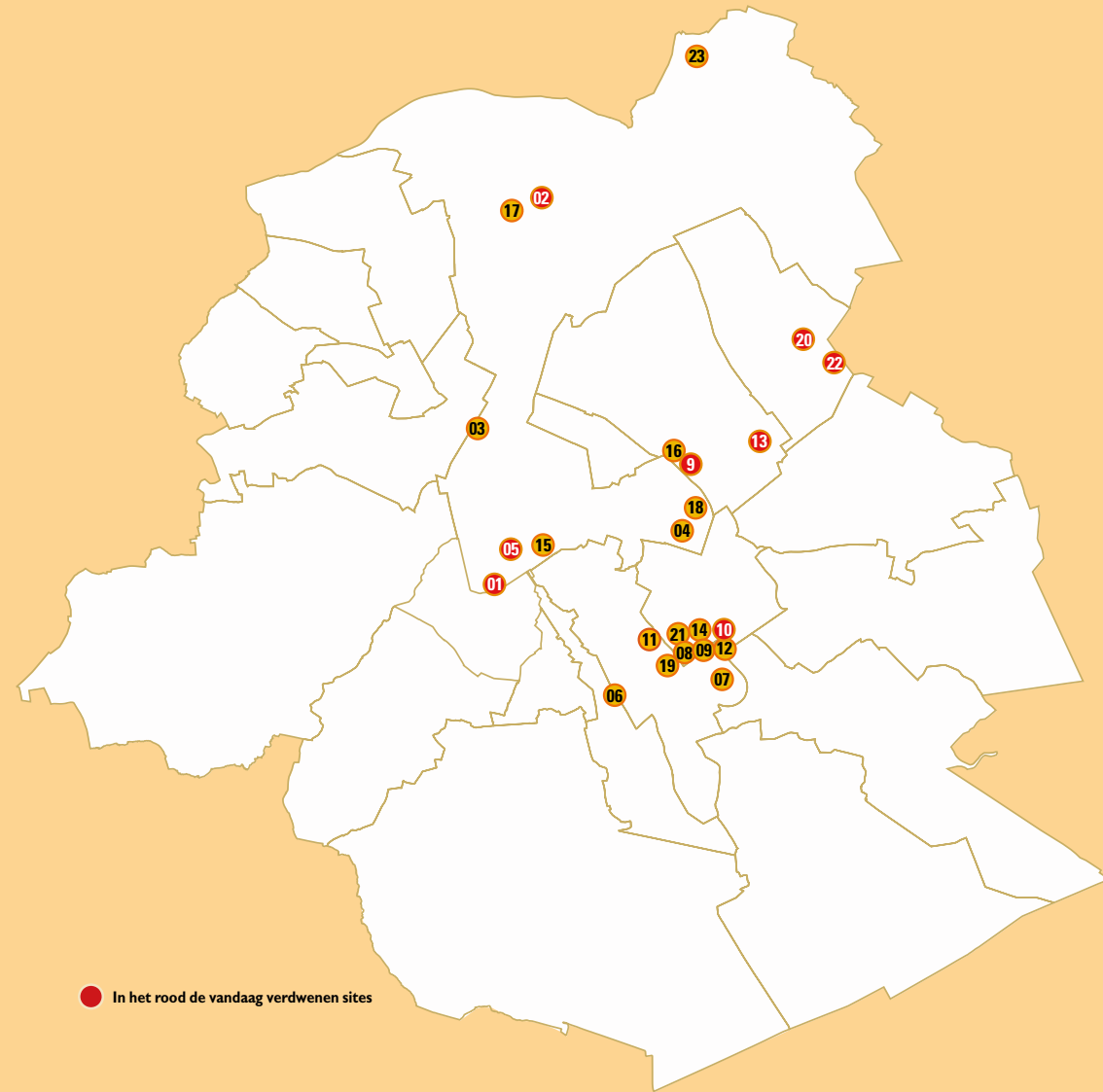
12

14

DE BELANGRIJKSTE MILITAIRE SITES IN BRUSSEL (volgens chronologische orde)

01. Rijkswacht van Brussel, Waterloolaan, Brussel	13. Nationale Schietstand en Perk der Gefusilleerden, Kolonel Bourgstraat, Evere
02. Kazerne van de grenadiers bij het Kasteel van Laken, Laken	14. Kozakkenkwartier en het Quartier-Maitre, Luchtmaatslaan, Etterbeek
03. Klein Kasteeltje, Negende Linielaan, Brussel	15. Prins Albertkazerne, Karmelietenstraat, Brussel
04. Voormalig Oefenplein en het Koninklijk Legermuseum, Jubelpark, Brussel-Uitbreiding	16. Prins Boudewijnkazerne, Daillyplein, Schaarbeek
05. Voormalig Militair Hospitaal, Miniemenstraat, Brussel	17. Sint-Annakazerne, Sint-Annadreef, Laken
06. Voormalige Militaire school en het Geografisch Instituut van het leger, Ter Kameren abdij, Brussel en Elsene	18. Koninklijke Militaire School, Renaissancelaan, Brussel
07. Oefenplein en station van Etterbeek, Triomfplein, Elsene	19. Rijkswachtkazerne, Kroonlaan, Elsene
08. Cavaleriekazerne De Witte – De Halen, Generaal Jacqueslaan, Etterbeek	20. Albert I-kwartier (Evere Noord) Haachtsesteenweg, Haren
09. Cavaleriekazerne Majoor Gezuret, Generaal Jacqueslaan, Etterbeek	21. Kazerne van het Transportkorps, Etterbeek
10. Artilleriekazerne Rolin, Louis Schmidlaan, Etterbeek	22. Koningin Elisabeth (Evere Zuid) Everestraat, Evere
11. Militair Hospitaal van Elsene, Kroonlaan, Elsene	23. Militair Hospitaal Koningin Astrid, Bruynstraat, Neder-over-Heembeek
12. Arsenaal veldpark, Louis Schmidlaan, Etterbeek	

14

15

17

18

19

23

Woningen van de gehuwde onderofficieren van de militaire school in de Ter Kamerenabdij, voor 1909.

Een nieuwe militaire school

De Sint-Annakazerne was vanaf zijn voltooiing een model van hygiëne en functionalisme voor het hele Belgische leger. In Brussel moest nog maar één project worden aangepakt, maar niet het minste: een nieuwe militaire school. Na een periode van omzwervingen vond deze school voor toekomstige officieren in 1872 onderdak in de Ter Kamerenabdij, waar reeds de *Kriegsschool* gevestigd was, de school voor officieren van de generale staf, naar het model van de *Pruisische Kriegsakademie*. Kort nadien namen ook de Applicatieschool waar het praktische gedeelte van de opleiding plaatsvond, en het Militair Geografisch Instituut hun intrek in de abdijgebouwen. Een paar nieuwe gebouwen werden bijgebouwd voor de behoeften van de opleiding (met respect voor het bestaande erfgoed) zodat de school nog in de jaren 1880 lovend besproken werd in de pers. Twintig jaar later was de school verouderd. Foto's uit die tijd tonen een chemielokaal dat recht uit een film van Harry Potter komt of een kwartier voor gehuwde militairen dat doet denken aan een dorp uit lang vervlogen tijden.

Om de instelling een moderner onderdak te geven werd een akkoord gesloten met de Stad Brussel. De keuze viel op een terrein dat paalde aan het vroegere oefenplein, sindsdien omgevormd tot het Jubelpark. De gebouwen werden opgetrokken tussen 1906 en 1909 door de diensten van de Genie, onder toezicht van de architecten Van Dievoet en Henri Maquet. Deze laatste, de vaste architect van de koning, ontwierp het hoofdgebouw in een klassieke en zeer plechtstatige Franse stijl. De ingangspoort wordt geflankeerd door beelden van de Romeinse oorlogsgoden Mars en Minerva, vervaardigd door Pierre-Jean Braecke. Op het fronton beeldhouwde Jean Hérain een allegorie van België onder de bescherming van Mars. Dezelfde kunstenaar vervaardigde ook een deel van het decor van de triomfboog

Interieur van het kwartier van de Koninklijke Militaire School met de manege en links de logementblokken.

De gymnastiekzaal van de School.

van het Jubelpark. Ook aan het interieur werd grote zorg besteed, zoals blijkt uit de rijke decoratie van het grote auditorium en de kapel. Aan de achterkant is een geheel van hoge paviljoenen in eclectische stijl gegroepeerd rond een traditioneel binnenplein. Dit geheel ligt zelf voor een reeks andere, niet minder imposante constructies waaronder een volledig cavaleriekwartier met manege en hoofdgebouw in zeer traditionele neo-Vlaamse renaissancestijl. De aanpassing van deze instelling van universitair niveau aan de moderniteit komt beter tot uiting in de meer functionele gebouwen zoals het zwembad, de gymnastiekzaal of de stookruimte waar de architectuur vrijere vormen aanneemt.

Luchtfoto van de Koninklijke Militaire School na de verbouwingen van de jaren 1990.

De wasserij van het militair hospitaal, omgevormd tot *Kriegslazarett I*, tijdens de eerste bezetting.

De Koninklijke Militaire School vormt het sluitstuk van de kazernebouw in Brussel. Er zullen er praktisch geen nieuwe meer bijkomen vóór de jaren 1970. Achteraf bekeken kan men zich afvragen of deze intense bouwactiviteit beantwoordde aan de reële behoeften van het leger of eerder paste in de verfraaiing van Brussel, dat hiermee eindelijk het gezicht kreeg van een echte hoofdstad, met alle openbare gebouwen eigen aan deze status. Voor elk van deze projecten immers lijkt de wens om de aanzet te geven tot een nieuwe wijk of hierin een groots monument op te richten even belangrijk als de verbetering van de militaire infrastructuur of de levensomstandigheden van zijn bewoners.

In 1910 deed het leger zich op de Wereldtentoonstelling van Brussel opmerken met een Paviljoen van het Militaire Genie, gelegen naast dat van de Stad Brussel. Het accordeerde volledig met de algemene Beaux-Arts-stijl van de tentoonstelling en leek de bezoeker te willen overtuigen dat het leger een salonfähige instelling was geworden. De verklaring lag niet alleen in het verlangen zich te conformeren aan de heersende smaak, maar had ook te maken met de evolutie van de verhoudingen tussen leger en stad. De oorlog was (nog) veraf en onbekend, zodat het leger een interessante partner bleef voor het beheer en de statusverhoging van de stad.

ERFGOED IN OORLOGSTIJD

De Eerste Wereldoorlog betekende, afgezien van alle menselijk lijden, een plotse en radicale ommekeer in de militaire strategie van België die sinds 1830 op strikte neutraliteit gebaseerd was. Die neutraliteit had er onder meer toe geleid dat op het kerkhof van Brussel een monument voor de gesneuvelde Britse soldaten in Waterloo werd opgericht (1889) of twee gedenktekens, een Frans en een Duits, voor de soldaten die tijdens de oorlog van 1870 gestorven waren in Belgische ziekenhuizen, zoals dat op het oefenplein. Ondanks de naderende oorlogsdreiging deed de Belgische

De eerste cavaleriekazerne bezet door Duitse huzaren in 1914-1918.

Duitse soldaten in het Klein Kasteeltje tijdens de eerste bezetting.

overheid er tot op het laatste ogenblik alles aan om ons land tegen zowel Frankrijk als Duitsland te beschermen. Het Duitse ultimatum van 2 augustus 1914 nam de laatste twijfel weg over de onvermijdelijkheid van de oorlog. Het tweede regiment Gidsen was in die periode op kamp terwijl het regiment van de tweede Lansiers in de kazerne verbleef. De lansiers namen vanaf 28 juli de trein in het station van Etterbeek om grens te gaan bewaken. De allereerste Belgische soldaat die onder Duitse kogels stierf, op 4 augustus, was een van hen, cavalerist Fonck. De dag voordien verliet het zesde Artillerie Etterbeek en bracht de nacht door in het Zoniënwood. Alle kazernes liepen in ijtempo leeg. De stad werd onder de hoede van de civiele bescherming achtergelaten, tot de komst van de Duitse troepen op 20 augustus. De bezetter maakte zich direct meester van alle openbare gebouwen en strategische plaatsen.

In militair opzicht bleef Brussel een garnizoenstad achter de frontlinie. De mooie, pas voltooide kazernes vervulden hun functie ten volle. Ontelbaar zijn de ansichtkaarten uit die tijd waarop Pruisische en Oostenrijkse soldaten, van alle wapens, fier poseren. Veel minder foto's zijn er bewaard van strategische installaties zoals de zeppelinloods op het Oefenplein. Door de felheid van de gevechten ging de grootste zorg uit naar de gewonden. De Daillykazerne werd gebruikt als hospitaal, de gendarmeriekazerne als paardenkliniek. De capaciteit van het militaire hospitaal van Elsene werd uitgebreid door de bouw van barakken. Bij gebrek aan plaats werden andere gebouwen opgeëist. Zelfs het Paleis der Academiën werd een *Kriegslazarett*. Voor het overige bouwden de Duitsers geen nieuwe militaire infrastructuur, tenzij een vliegveld in Haren-Evere dat nadien zou worden vergroot.

De vier jaar durende bezetting zorgde bij de Brusselse bevolking voor een diep trauma dat men tijdens het interbellum zou proberen uit te bannen. Voor het leger betekende de oorlog een onomkeerbare breuk met het

Een zeppelin overvliegt de kazernes van Etterbeek; foto van Léon Frémault uit het begin van de jaren 1920.

Oostenrijkse troepen op het oefenplein. Links is de zeppelinloods te zien die door de bezetter werd gebouwd.

verleden. Zijn legitimiteit werd niet meer zoals voorheen in vraag gesteld en het kon zich reorganiseren in functie van zijn voornaamste rol: de onafhankelijkheid van het land vrijwaren. In 1920 veranderde het departement Oorlog zijn naam in ministerie van Nationale Landsverdediging. Hetzelfde jaar werd het befaamde militaire samenwerkingsakkoord met Frankrijk gesloten (dat in 1936 zou worden opgezegd).

In Brussel, net als in de rest van het land, weerspiegelt het militaire erfgoed van tijdens het interbellum twee belangrijke bekommernissen: enerzijds hulde brengen aan de helden die gevochten hadden voor het vaderland, anderzijds de modernisering van de infrastructuur rekening houdend met de verworvenheden van de Eerste Wereldoorlog.

Hulde aan de oorlogshelden

De eerste hulde aan de soldaten bestond uiteraard in de verzorging en het herstel van de gewonden. In het militaire hospitaal van Elsene maakte kolonel-geneesheer Paul Derache naam door de zogenaamde 'kapotte gezichten' te verzorgen. Nieuwe instellingen zagen het licht zoals het Instituut van Oorlogsinvaliden, gevestigd in het voormalige domein Parmentier, naar de naam van de schepper van de Tervurenlaan, tot dit bij een brand in 1925 verwoest werd. De soldaten vervaardigden er zelf het merendeel van de kunstledematen om hun lichamelijk comfort te verbeteren. Maar de grootste aandacht ging uit naar de doden. De tijd van herdenking was aangebroken. Elke gemeente richtte zijn monument voor de gesneuvelden op, dit wil zeggen voor alle slachtoffers van de oorlog – soldaten, verzetslieden, gewone burgers, gedwongen weggevoerden, enz. Vele sociale

Inhuldiging van het monument voor de artilleristen in 1925 voor de Rolinkazerne.

Inhuldiging van het monument voor de gesneuvelden van Sint-Joost-ten-Node aan de Middaglijnstraat, verschenen in *Le National Illustré* in 1920.

De Onbekende Soldaat aan de Congreskolom in de jaren 1920.

en beroepsverenigingen deden hetzelfde, zoals het mooie gedenkteken aan de stafhouders van de oorlog ontworpen door architect Henri Lacoste voor het Justitiepaleis (1937). Het zijn er zoveel dat het onbegonnen werk is ze allemaal te noemen: beelden, architecturale monumenten, eenvoudige gedenkplaten. De meest ambitieuze zijn vaak spectaculair, soms ontroerend, zelden echter hoogstaande kunstwerken. Ze worden duidelijk door een revanchistische geest beziel. Het monument voor de gesneuvelden van Sint-Joost-ten-Node (mooi bronzen beeld van Guillaume Charlier; 1920) werd gebouwd op de plaats van het monument voor de wateren van de Bock, vervaardigd door een Duitser en dus afgebroken!

De oorlogsslachtoffers werden met de grootste eerbied begraven. De Belgische Staat zorgde vanaf 1917 voor het begraven van de tijdens het gevecht gesneuvelde militairen en kon met dat doel terreinen onteigenen. Deze dodencultus bereikte een hoogtepunt op 11 november 1922 met de begrafenis van de onbekende soldaat aan de voet van de Congreszuil. Deze zuil, opgericht in 1859 als symbool van de Belgische onafhankelijkheid, kreeg een nieuwe betekenis door de simpele plaatsing van een discrete bronzen tegel. De toortsen werden pas in 1924 toegevoegd, naar een ontwerp van stadsarchitect François Malfait. Voor de Belgische Staat die het initiatief nam, was het de hulde van de hele natie aan het offer van al diegenen die hun leven hadden gegeven voor de vrijheid van België. Meer direct met het militaire erfgoed verbonden zijn de monumenten die door het leger zelf besteld werden, of liever door de regimenten want vele ervan werden bij intekening opgericht. Hier ging het er niet om ingetogen hulde te brengen aan de martelaren, maar het offer en de glorie van het

Het voorloperige monument voor Edith Cavell door Egide Rombaux, opgericht achter het Broodhuis en gesloopt om plaats te maken voor *Le Nouveau Palais* aan de Grasmarkt in 1929.

EDITH CAVELL, UNIVERSELE MARTELARES

Edith Cavell was een Britse verpleegster die in 1907 directrice werd van de school voor verpleegsters van het *Instituut Berkendael* in Sint-Gillis. Toen dit instituut een hospitaal van het Rode Kruis werd, onder Duitse bezetting, organiseerde zij er de ontsnapping van gewonde geallieerde soldaten. Ze werd op 15 augustus 1915 gearresteerd, opgesloten en ter dood veroordeeld door een militaire rechtbank. Ze werd samen met andere patriotten terechtgesteld op de Nationale Schietstand. De Duitsers dachten hiermee een voorbeeld te stellen en verder verzet de kop in te drukken. Maar de 'moord op miss Cavell' kreeg onmiddellijk weerklank in de hele wereld en werd aanvaard als een daad van afschuwelijke barbaarsheid. In de Engelstalige landen stroomden de vrijwilligers toe om het 'Duitse gevaar' te bestrijden. Na de oorlog werd voor haar school een monument opgericht. Ook overal elders in de wereld was dit het geval. De Nationale Schietstand werd een echt mausoleum voor haar en de andere gefusilleerden. In mei 1922 kwamen de Britse vorsten naar Brussel om haar de laatste eer te bewijzen alvorens haar stoffelijk overschot werd overgebracht naar de kathedraal van Norwich. Zelden in de geschiedenis heeft het offer van een vrouw zo veel reacties veroorzaakt.

gevecht te verheerlijken, en zo de korpsgeest te versterken. Vele monumenten bevinden zich in de kazernes of tegen een buitenmuur daarvan. Elke eenheid had zijn monument en het is ook hier onmogelijk om ze allemaal te noemen. Er bestaat zelfs een monument voor de Oorlogsdruif op de Pantserstroepensquare, vervaardigd door Victor Voets, een specialist in het genre. Het bekendst is wellicht het monument voor de Infanterie op het Poelaertplein (Edward Vereycken, 1935). Een buitenbeentje is het monument van de Artillerie, bestaande uit een beeld van de heilige Barbara boven op de spits van een soort immense obelisk. Het werd in 1925 geïnstalleerd naast het inganggebouw van de kazerne (en later overgebracht naar Brasschaat).

Ook gebouwen werden betrokken bij het eerbetoon. Vanaf 1934 werden de kazernes die nog geen naam hadden genoemd naar een heldhaftig officier uit de oorlog. De eerste cavaleriekazerne in Etterbeek werd genoemd naar luitenant-generaal De Witte, overwinnaar van de Duitsers in de slag bij Halen (12 augustus 1914), de tweede naar majoor Gêruzet, slachtoffer van de eerste gasaanval door het Duitse leger aan het IJzerfront. De artilleriekazerne kreeg de naam van de gebroeders Hyppolite en Gustave Rolin. Zelfs het militair hospitaal werd het kwartier luitenant-generaal dokter Melis (hoofd van de gezondheidsdienst van het leger in 1914).

De militaire kwartieren van Brussel vormden het kader voor ontelbare plechtigheden en vlagoverhandigingen. Andere vonden plaats onder de triomfboog van het Jubelpark, waar voortaan het Legermuseum was gevestigd. De naam zegt het al: dit museum diende niet om de geschiedenis van de oorlog te vertellen maar wel om de oorsprong van het leger te belichten, dat in 1914 bewezen had hoe ze onmisbaar was voor de natie. In embryonale vorm bestond dit museum al in 1911 in de abdij van Ter Kameren, na het succes van de historische stukken die het leger had tentoongesteld op de Wereldtentoonstelling van 1910 in Solbosch. Na de bevrijding breidden de verzamelingen zich onder impuls van conservator Louis Leconte in snel tempo uit hetgeen de verhuizing naar het Jubelpark in 1922 verklaart. De initiatieven bij de honderdste verjaardag van België in 1930, met onder meer een grote optocht in uniformen, maakte het museum bij het brede publiek bekend.

Portret van luitenant-generaal baron de Witte. Prentje uit de reeks militaire geschiedenis van België uitgegeven door het chocolademerkt Ri Ri Demaret.

Het Panorama van de IJzer in de luchtmachthal van het Legermuseum; foto gepubliceerd in het Dominaal Renovatieplan in 1969.

ALFRED BASTIEN EN HET PANORAMA VAN DE IJZER

Het Legermuseum herbergt een van de grootste doeken ooit geschilderd, een monument op zich: het Panorama van de IJzer. Over 115 meter lengte en 14 meter hoogte beeldde Alfred Bastien hier de vreselijke slag van augustus 1914 die het front voor de rest van de oorlog zou bevriezen. Het idee was afkomstig van de koning zelf. De kunstenaar werkte eraan sinds 1914 maar realiseerde het pas in 1920. De getoonde tafereel zijn een doordachte mix van elementen uit het dagelijks leven en heroïsche wapenfeiten. Om ze nog spectaculairder te maken werden driedimensionale decorstukken aan het doek toegevoegd dat – volgens het principe van een panorama – de bezoeker volledig moet omringen om een maximaal ef-

fect te sorteren. Het voltooide werk werd in 1921 gepresenteerd in een rotonde aan de Lemonnierlaan en nadien, vanaf 1926, in een speciaal opgericht gebouw in Oostende. Na een tiental jaar verflauwde de belangstelling van het publiek en verzeele het panorama in de vergetelheid tot het vanaf 1951 opnieuw aan het publiek werd getoond, maar nu in horizontale toestand in de grote zaal naast het Legermuseum die vanaf 1969 voor vliegtuigen werd bestemd. Deze zogezegd tijdelijke situatie bleef aanslepen en het doek raakte zwaar beschadigd. Sinds 1980 is het in depot in afwachting van betere tijden.

Detail van het Panorama van de IJzer, thans bewaard in de reserves van het Legermuseum.

Een slaapzaal voor soldaten van het achtste Linieregiment in het vroegere Sint-Janshospitaal, jaren 1930.

Het leven van de gewone soldaat

Voor de militaire gebouwen zelf bracht het einde van de oorlog beslissende veranderingen mee, doordat de band tussen de kazernes en hun oorspronkelijke bewoners vaak verloren ging. Sommige regimenten keerden terug, maar vertrokken in 1920 al opnieuw voor de bezetting van het Ruhrgebied. Andere keerden niet terug en werden vervangen. Het achtste Linieregiment verhuisde van de Daillykazerne naar de kazerne van Zellik en vanaf 1937 naar het vroegere Sint-Janshospitaal. Dit mooie neoclassicistische geheel uit 1843, waar ook een regiment wielrijders gelegerd was, werd omgedoopt tot Hertog van Brabant-kazerne maar bleef met

zijn slaapzalen voor 70 man even Spartaans als vroeger. Het feit dat men zonder scrupules soldaten bleef huisvesten in dit afgeleefde gebouw, zegt veel over de aandacht die de Belgische Staat aan het comfort van de manschappen besteedde.

Het voortdurende komen en gaan van troepen plus de krappe legerbudgetten waren niet bevorderlijk voor nieuwe investeringen. Terwijl men moest moderniseren en vergroten, bleven verouderde gebouwen zoals het Klein Kasteeltje in gebruik. In die kazerne was er geen refter voor de soldaten. Ze aten in de slaapzaal direct uit hun eetbakjes. Een keer per maand doorkruisten ze de stad om te gaan zwemmen in de kazerne van de Gidsen. Alles gebeurde te voet want in de Brusselse kazernes waren er nog altijd zeer weinig motorvoertuigen. De karabiniers van het Daillyplein deden er drie dagen en een nacht over om naar het oefenkamp van Beverlo in Limburg te marcheren. In deze kazerne die bij de opening zo modern was, was er in 1934 maar één telefoontoestel, in het wachtlokaal. Er waren nochtans redenen genoeg om zich aan te passen zeker gezien de technische vooruitgang sinds de oorlog. Niet toevallig was de enige nieuwe kazerne die in Brussel werd gebouwd de luchtmachtkazerne tussen Haren en Evere, op de plek waar de Duitsers een vliegveld hadden aangelegd. Ze bestond voornamelijk uit een reeks hangars voor een twintigtal toestellen naast onderhouds- en herstelwerkplaatsen. Vanaf 1921 werden er kazerneblokken gebouwd in een zeer functionele stijl. De enige opmerkelijke gebouwen op de site waren gebouwd voor de burgerluchtvaart en nadien door het leger overgenomen: het Avia-Palace (1923) en het eigenlijke luchthavengebouw (1929). De militaire luchtvaartkunde concentreerde zich op de opleiding van de piloten en het materieel.

Twee bestaande kwartieren werden uitgebreid in relatie met dezelfde technische vooruitgang: de Sint-Annakazerne in Laken die vanaf 1935 de luchtdoelartillerie (DTCA) ontving en het Arsenaal van Etterbeek. In beide gevallen was de nieuwe infrastructuur louter functioneel. Het tweede geval is echter typerend voor de moeilijkheden die de aanwezigheid van het leger veroorzaakte in een gemeente met een snel groeiende bevolking. Om het Arsenaal te vergroten stelde het leger in 1922 een nieuwe overeenkomst voor aan de gemeente Etterbeek. De totale capaciteit zou worden uitgebreid tot 1.200 voertuigen in de richting van de Vrijwilligerslaan door 4.000 m² loodsen bij te bouwen. Voor deze uitbreiding moest een nieuwe straat worden getrokken (de Witherenstraat), iets waar het gemeentebestuur van Etterbeek helemaal niet mee was opgezet. De gemeente liet trouwens duidelijk verstaan dat er al genoeg niet belastbare zones op haar grondgebied waren. Het duurde acht jaar om de plannen uit te voeren – acht jaar van getouwtrek en van discussies over wie wat zou betalen.

Zonder op deze moeilijkheden acht te slaan schreef de verantwoordelijke voor de kazernerij in Brussel nog in 1924 aan de minister dat het belangrijk was ruimte te voorzien voor andere toekomstige uitbreidingen, zowel in het Arsenaal als in de andere kazernes. Er moest worden gedacht aan een tweede manege voor de artillerie, aan nieuwe magazijnen voor de intendance en aan een plaats voor het filmlaboratorium (dit zou eerst in de Rolinkazerne komen en later in de Palmboomstraat in Sint-Pieters-Woluwe). Dit was geen realistisch discours gelet op de prijs van de bouwgronden, in een stad die een nijpend woningtekort kende. Op termijn waren de kazernes veroordeeld, want de Staat had noch de middelen noch de politieke wil voor deze uitbreidingen.

Ondanks dit genuanceerde portret mogen we het interbellum de gouden tijd van de kazernes noemen. Of liever van de vele dienstplichtigen die er verbleven hebben. De kazernes van die tijd waren plaatsen om hen bezig

Duizenden jonge dienstplichtigen hebben tussen de twee wereldoorlogen dit soort kaarten verstuurd: de "klas" duidde het einde van de militaire dienst aan.

De ingang van de luchtmachtkazerne in Haren-Evere, begin van de jaren 1960.

te houden. Foto's en jeugdherinneringen laten het dagelijks leven van de gewone soldaten zien in de jaren 1930-1950: de nutteloze karweien, de willekeurige straffen maar ook de geest van kameraadschap die sterker was dan al de rest. Gekroond met het aureool van de overwinnaars werden de soldaten niet langer argwanend bekeken. Men zag ze overal. In 1922 gaven de karabiniers in Schaarbeek een feest in het Josaphatpark ten voordele van de oorlogswezen. Toen het achtste Linie de Daillykazerne verliet, volgde de bevolking de soldaten in feeststemming. Men zag ze paraderen op het 'strand' van Hofstade, in de bioscopen van de Nieuwstraat en in de cafés waarvan het rond de kazernes wemelde, zoals de *Looping* in de Vliegveldstraat in Evere.

DE NOSTALGIE VAN HET KAZERNELEVEN

Groep mitrailleurs voor de Nationale Schietstand in de jaren 1930.

In 1984 had Marcel Vermeulen, journalist van *Le Soir*, het briljante idee op zoek te gaan naar getuigen van deze periode. Hij sprak met honderden personen, die vaak ironisch terugblikten op de nutteloze taken die hen werden opgedragen, maar altijd met een vleugje nostalgie over het samenleven met de makkers van hun compagnie. Ze vertelden dat in 1934 een kantinejuffrouw koeken verkocht op de Nationale Schietstand, dat het eerste spektakel van het Belgisch leger drie jaar later plaatsvond in de Sint-Janskazerne of nog welke de basisuitrusting was van een rekrut bij het Tweede Lansiers in de cavaleriekazerne De Witte-De Haelen: "een politiemuts met witte kwast en kinband, twee hemden, een nieuw en een gebruikt (altijd om besparingsredenen), twee lange onderbroeken grof als schuurpapier,

twee paar sokken, twee paar handschoenen, een in kakikleurige wol en een in verchroomd leer voor de escortes, twee jasjes en twee rijbroeken, een stel voor oefeningen en ander om uit te gaan, een riem met gesp in de vorm van een slang, een linnen pak met lange broek, een paar laarzen voor het werk in de stal (een paardenhoef op je voet kon gemeen pijn doen!), twee paar schoenen zonder spijkers, twee jassen waarvan een gestikt om opgerold aan het zadel te worden vastgemaakt, een roskamzak, kopspijkers tegen ijzel, een helm, een Mausegeweer, een bajonet met lederen bajonethouder, een rechte sabel van de lichte ruitery, een paar holsters, een stalen ketting om het halster vast te maken, een stangbit en een afgebroken bit, een gasmasker en een schop."

De tweede bezetting

Deze genoeglijke tijd werd brutaal afgebroken door de mobilisatie die in 1938 en 1939 werd afgekondigd. Na 18 dagen gevechten ondertekende Leopold III op 28 mei 1940 de capitulatie. Het Belgische leger werd gevangen genomen en voor de bevolking begon een nieuwe periode van Duitse bezetting. Tal van gebouwen werden door het Duitse leger opgeëist. Aangezien Brussel het hoofdkwartier was van het militaire opperbevel voor België en Noord-Frankrijk was er een grote behoefte aan kantoren en woningen. In Sint-Jans-Molenbeek bijvoorbeeld werd een pas afgewerkte rustoord in de Ferdinand Elbersstraat omgevormd tot militair hospitaal. In Jette werden officieren gehuisvest in de chalet van het Laarbeekbos.

Onder de bezetting werden ook talrijke tijdelijke constructies gebouwd, voor soms onverwachte doeleinden. Zowat overal werden er schuilplaatsen tegen luchtaanvallen gegraven, onder andere in het Astridpark te Anderlecht. Sommige plaatsen leven in de herinnering voort, zoals het café *Au Coq de Jemappes*. Dit trefpunt van het verzet dankt zijn naam aan het beeldje van de haan aan de gevel waarvan de stand aangaf of men het café al dan niet veilig kon betreden.

Het lot van de kazernes was naar het beeld van de oorlog: droevig en tragisch. De Rijkswachtkazerne van Elsene werd een doorgangskamp voor werkweigerders. Ze kreeg de volle laag bij het geallieerde bombardement van 7 september 1943, dat ook het station en de kazerne De Witte-De Haelen beschadigde, maar vooral 342 burgers doodde plus een onbekend aantal Duitse soldaten. Onder de slachtoffers bevond zich baron Greindl, een verzetsheld die op zijn terechtstelling wachtte. Wee de overwonnenen: na de bevrijding werden in de kazerne van Elsene meerdere collaborateurs opgesloten en geëxecuteerd, onder hen de militante Vlaamse nationalist August Borms.

Het café *Au Coq de Jemappes* in de Haringstraat, een trefpunt van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Foto verschenen in *Le Patriote Illustré* in 1946.

De De Witte-De Haelenkazerne enkele uren na het bombardement van 7 september 1943.

De rijkswachtkazerne van Elsene in puin na het bombardement van 7 september 1943.

Scène tijdens de bevrijding: een Britse Sherman-tank voor de kazernes van Etterbeek in september 1944.

De stad was trouwens maar nauwelijks bevrijd of de geallieerde pantsers defilerden over het Oefenplein en vreemde troepen namen de kazernes in die door de Duitsers waren verlaten. De kazerne De Witte-De Haelen en het domein van het Manoir d'Anjou in Sint-Pieters-Woluwe (dat tot een echt militair kwartier was verbouwd) huisvestten de Britse troepen die er tot 1946-1947 zouden blijven, want Brussel diende als etappeplaats voor de troepenbewegingen tussen Duitsland en Groot-Brittannië. In de cavaleriekazerne was er zelfs een machineatelier en een heropvoedingschool. De buitenlandse officieren konden zich ontspannen in het Egmontpaleis, dat omgedoopt was tot *Montgomery Club*. Na de wapenstilstand was het opnieuw herdenkingstijd, maar op meer ingehouden wijze. In plaats van demonstratieve monumenten gaf men de voorkeur aan plechtigheden zoals op 11 november 1945 op de Grote Markt van Brussel. Ter ere van de gevechtstroepen van 1940, de verzetsstrijders en de doden als gevolg van deportatie werd enkel een monumentale katafalk opgericht geflankeerd door twee antieke vazen. Op de Nationale Schietstand werd opnieuw hulde gebracht aan de gefusilleerden. Naoorlogse foto's tonen rijen bedevaarders die defileren tussen de vreemde huisjes die de Duitsers hadden gebouwd om de geallieerde vliegtuigen te misleiden. Het zou zijn laatste glorieus moment zijn. Het eerbiedwaardige gebouw werd in 1963 in algemene onverschilligheid gesloopt, met uitzondering van het Perk der Gefusilleerden dat in 1983 werd beschermd.

Er werden minder herdenkingsmonumenten gebouwd dan na 1918, hoofdzakelijk omdat die van de Eerste Wereldoorlog nog altijd overeind stonden. Men beperkte zich ertoe die aan te vullen en namen toe te voegen. De nieuwe

Eerbetoon aan de oorlogsslachtoffers op de Grote Markt van Brussel op 11 november 1945, volgens een foto verschenen in *Le Patriote Illustré*.

creaties verwezen naar de helden en de dramatische gebeurtenissen van de voorbije oorlog, zoals de deportatie en de *Endlösung*. In 1964 richtte de gemeente Sint-Jans-Molenbeek in het Muzenpark het Monument voor de Brigade Piron op, naar de officier die het bevel voerde over de Belgische troepen bij de landing in Normandië. Later kwamen er nieuwe oorlogen en nieuwe helden. De gemeente Sint-Pieters-Woluwe richtte in 1966 een gedenkteken op voor de Koreaanse Oorlog. In 1970 verrees op de Rigasquare in Schaarbeek een monument voor de "troepen van de Afrikaanse veldtochten". In deze periode begon de herinnering aan de oorlog al te vervagen. Ook voor de kazernes brak onherroepelijk het uur aan van de definitieve sluiting.

Monument voor de Belgische Vrijwilligers, gedood tijdens de oorlog in Korea, Sint-Pieters-Woluwe (Xavier de Crombrughe, 1966).

Het restaurant van de Prins Albert Club in de vroegere grenadierskazerne aan de Karmelietenstraat.

DE KAZERNES EN DE MODERNISERING VAN HET LEGER

Na 1918 was er al heen en weer geschoven met de regimenten. Na 1945 verloren ze hun bewoners. Het Belgische leger was nog maar nauwelijks op getalsterkte of het gros van de troepen werd naar Duitsland gestuurd waar sommige eenheden tot 2005 zouden blijven. De Gidsen bijvoorbeeld keerden nooit meer terug naar de kazerne De Witte-De Haelen. Afgezien van de bouw van het curieuze Transithotel waar officieren logeerden, deed het leger er geen enkele investering meer. Ook de grenadiers maakten deel uit van de Belgische Strijdkrachten in Duitsland. Hun Brusselse kazerne bleef druk bezocht, maar vooral voor de prachtige mess, omgedoopt tot Club Prins Albert, die openstond voor alle officieren. Hun andere kwartier, de Sint-Annakazerne in Laken, kreeg vanaf 1948 een nieuwe bestemming als Kadettenschool. De Dailykazerne verloor zijn karabiniers en werd zetel van de generale staf. Het Klein Kasteeltje was zo verouderd dat men er geen regiment meer durfde in te huisvesten. Na korte tijd te hebben gediend als gevangenis voor collaborateurs deed het vanaf 1951 dienst als Rekruterings- en Selectiecentrum. Kortom, er werd niet meer geïnvesteerd in de militaire infrastructuur in Brussel, en dat in een periode waarin het Belgische leger nochtans ingrijpende veranderingen meemaakte. De toetreding in 1949 tot de NAVO – die haar hoofdkwartier in 1967 naar Brussel overbracht – verplichtte het leger zijn strategie af te stemmen op die van het geallieerde opperbevel. Het jaar daarop kreeg het leger zelfs een nieuwe naam: men sprak voortaan van “strijdkrachten”. In 1965 dacht een gemengde commissie van politici

Foto van de sanitaire voorzieningen in de Rolinkazerne op het einde van de jaren 1960, opgenomen in het Domaniaal Renovatieplan om de verouderde staat van de militaire installaties te illustreren.

en militairen na over de toekomst van onze defensie. Voor het eerst werd de mogelijkheid geopperd van een beroepsleger, zonder dienstplichtigen (dit project zou pas vorm krijgen in 1992). In dezelfde tijd hield het leger haar vastgoedpatrimonium grondig tegen het licht. Hieruit volgde het domaniaal renovatieplan (1969). De ernstige aftakeling van talrijke kazernes, ook die in Brussel, kon niet langer worden ontkend. De conclusie was duidelijk: men moest deze kazernes opgeven en het centrum van de steden verlaten om de soldaten de ruimte en zuurstof te geven die ze nodig hadden. Op de vrijgekomen terreinen kon men dan nieuwe woonzones ontwikkelen. In de pers werden de schamele levensomstandigheden van de dienstplichtigen fel bekritiseerd. Nog in 1972 werden in de Rolinkazerne, thuisbasis van het 5e TTR (een bataljon voor transmissiediensten), de slaapzalen met 20 bedden verlicht door twee miezerige gloeilampen en verwarmd door een kolenkachel waarvan de uitwasemingen een permanent gevaar voor CO-intoxicatie vormden. De boodschap was begrepen. Het leger verkocht zijn oude Brusselse kazernes (behalve de scholen) en organiseerde de verhuizing naar gloednieuwe kwartieren. De opbrengst van de verkoop moest de nieuwe gebouwen financieren. Spilfiguur van deze operatie was Paul Vanden Boeynants, die van 1972 tot 1979 minister van Landsverdediging was. Hij stelde drie doelstellingen aan de renovatie van de kazernes: de strijdkrachten voorzien van moderne infrastructuur; hun werking optimaliseren door de eenheden te groeperen en ruimte vrijmaken in de dichtbebouwde stadscentra.

De Koningin Elisabethkazerne in Evere, gebouwd vanaf 1971. Blok van de generale staf.

Twee van de nieuwe sites lagen binnen het Brussels gewest. Het Koningin Elisabethkwartier op de grens van Evere en Zaventem moest alle administratieve diensten groeperen die over de hoofdstad versnipperd waren. Het werd ingeplant in een landelijke omgeving naast de luchtmacht-kazerne, die werd omgedoopt tot Kwartier Koning Albert I. Dit complex dat vanaf 1971 werd gebouwd valt op door zijn onopvallendheid. Met uitzondering van het blok van de Staf (1974-1977) gaat het om lage gebouwen met grote grasvelden ertussen. Het systematische gebruik van prefabelementen gaf ze een eenvormig

en utilitair uiterlijk. Bij de opening benadrukte het leger nochtans de diversiteit aan kleuren en grondplannen om aan te tonen hoe superieur deze architectuur was aan die van de oude kazernes. Een ander argument was het comfort: de slaapzalen waren vervangen door kamers van vier personen met eigen sanitair.

Het misprijzen voor het oude was nog groter bij het andere grote project: het nieuwe Militair Hospitaal van Neder-Over-Heembeek. Het hospitaal van Elsene, voltooid in 1948 met de bouw van een centraal laboratorium, had nochtans altijd naar behoren gefunctioneerd. In 1964, tijdens de grote doktersstaking, werden er zelfs zieke burgers opgenomen. Minpunten waren de krappe behuizing en de ligging in volle stadscentrum waardoor het moeilijk bereikbaar was. Begin jaren 1970 werd beslist het te vervangen door een *general hospital* op zijn Amerikaans. Dit nieuwe complex zou andere eenheden opslorpen zoals het befaamde centrum voor neuropsychiatrie van Antwerpen evenals het rekruterings- en selectiecentrum.

Aan de rand van de grote ring rond Brussel werd een goed toegankelijk terrein gevonden. De omvang van de reeds lopende werken verplichtte het leger een beroep te doen op een privéaannemer. De stijl was zeer functioneel maar toch monumentaler dan in Evere. Ook hier was het comfort van het personeel prioritair. De vorm van de ramen werd aangepast om het lawaai van de vliegtuigen van de nabijgelegen luchthaven van Zaventem te beperken. Er werd plaats vrijgehouden voor toekomstige uitbreidingen, hoewel het hospitaal reeds een capaciteit had van 1.000 bedden! In 1990 kreeg het de naam van Koningin Astrid. Het einde van de koude oorlog en meer direct de afschaffing van de dienstplicht deden twijfel ontstaan over

Het militair hospitaal van Neder-Over-Heembeek bij de opening omstreeks 1980.

het nut van zulk groot complex. Het militair hospitaal moest zijn bestaansreden bewijzen, onder meer door zich te specialiseren als brandwonden-centrum, ook voor burgers.

DE MOEILIJKE HERBESTEMMING VAN HET MILITAIRE ERFGOED

Hetzelfde overlevingsgevecht gold ook voor de kazernes die door de Belgische Staat in 1976 werden verkocht en waarvan bijna iedereen de sloop verwachtte. Volgens de smaak van die tijd waren ze immers zowel lelijk als nutteloos. Alleen kazerneratten zullen hun verdwijning betreuen, schreef het legermagazine *Vox*. Het verkoopdossier liep echter niet van een leien dakje, waardoor de oorspronkelijke plannen werden bijgesteld.

De koper van de kazernes was het Brussels Gewest (via de Nationale Woningmaatschappij) die in de plaats sociale woningen zou bouwen. Maar

De leegstaande Rolinkazerne in de jaren 1980.

de verkoop werd geannuleerd vanwege een buitensporig geachte prijs. De jaren verstreken en het leger deed zijn gebouwen druppelsgewijs van de hand. Tien jaar later werd het domaniaal renovatieplan gezien als exponent van een te ambitieuze periode. Bovendien was de behoefte aan sociale woningen afgenomen ten voordele van woningen voor de middenklasse – een inkomenscategorie die de hoofdstad massaal ontvluchtte. Ten slotte was het niet langer taboe om te spreken over nieuwe kantoren, gelet op de toenemende Europese rol van de hoofdstad. Intussen schreed het verval van de gebouwen onverminderd voort.

Kazernewoningen, een hersenschim?

Het dossier van het Arsenaal raakte als eerste gedeblokkeerd. De site was erg gewild door de nabijgelegen Vrije Universiteit Brussel, maar de gemeente Etterbeek lag dwars omdat ze met het vertrek van het leger hoopte eindelijk haar woningenbestand te kunnen vergroten. De kazerne werd uiteindelijk in 1989 verkocht in meerdere loten. De twee grootste loodsen werden gerenoveerd door het architectenbureau GUS, dat ook het gebouw van *Old England* restaureerde (het huidige Muziekinstrumentenmuseum). Ze werden bestemd als bedrijfsruimte voor kmo's. Het mooie gebouw op de hoek van de Waverse Steenweg werd een restaurant. Vele constructies werden gesloopt, maar de algemene sfeer bleef bewaard. Een bijzonder goed idee was het behoud van het tuintje en van het ijzeren hek dat de kazerne scheidt van de laan.

Terwijl deze renovatie haar beslag kreeg, verdween de Rolinkazerne aan de overkant volledig onder de slopershamer. Meerdere projecten waren

De Daillykazerne, vandaag het Alexander's Plaza.

elkaar opgevolgd. Sommigen wilden het merendeel van de gebouwen behouden, anderen alleen het toegangsgebouw “als getuige van een bepaalde bouwstijl uit het verleden”, aldus een werkgroep in 1980. Het project dat in 2002 het licht zag, behield alleen nog de naam van de site. Plannen voor de bouw van een flatgebouw van twaalf verdiepingen konden na fel protest van de buurtbewoners worden afgewend.

Het militair hospitaal van Elsene onderging een gelijkaardig lot. Het uitgestrekte terrein met heel wat groen deed zowel bouwpromotoren als idealisten dromen. De vereniging ARAU wees op de originele opstelling van de paviljoenen en de kapel, meer realistische projecten behielden alleen de gebouwen langs de Kroonlaan. Het architectenbureau A2RC, dat in 1988 een project had ingediend, haalde het uiteindelijk met een minimalistische versie die in 2002 werd uitgevoerd. Alleen de twee paviljoenen op de hoek van de Rodinlaan en de Adophe Mathieustraat bleven behouden.

De zwarte reeks werd voorgezet met de Daillykazerne in Schaarbeek. Woningen, luxehotel, bijgebouw van de Koninklijke Bibliotheek, kunstenaarsateliers: aan ideeën voor herbestemming was er geen gebrek, maar er gebeurde niets en de kazerne werd een van de vele stadskankers in Brussel. Alleen krakers haalden er nog enig voordeel uit. Het dossier zat muurvast en ten einde raad probeerde burgemeester Roger Nols zelfs het zonder vergunning te laten slopen. Een project van een privéontwikkelaar in 1996 bracht uiteindelijk redding. Alleen het gebouw dat uitgaf op het Daillyplein bleef behouden (gerenoveerd in 2008) evenals een klein technisch lokaal dat sinds lang gebruikt werd door het *Théâtre de la Balsamine*. Zo kan men zich met enige verbeelding toch nog een beeld

De ingang van het *Théâtre de la Balsamine*, gevestigd in een leegstaand gebouw van de Daillykazerne in 1980. Een nieuwe zaal (niet zichtbaar op de foto) werd in 2004 gebouwd door architect Francis Metzger.

vormen van het heterogene uitzicht van de vroegere kazerne van de karabiniers.

De kazerne van de grenadiers is een ander geval omdat het leger de gebouwen behield aan de Karmelietenstraat, waar de Club Prins Albert gevestigd was. De rest van het complex was de inzet van een jarenlange strijd tussen de voorstanders van woningbouw, die de site wilden gebruiken om de band tussen boven- en benedenstad te herstellen, en het ministerie van Buitenlandse Zaken dat er een unieke kans in zag om zijn kantoren uit te breiden. Het voornaamste slachtoffer waren uiteraard de oude gebouwen die voor een deel werden gesloopt in de jaren 1990-2000.

Kazernes verbouwd tot ... kazernes

Er was een punt van overeenkomst aan al deze veranderingen: de kazernes werden telkens verlaten alvorens er een nieuwe bestemming was gevonden. In 1976 stond ook het Klein Kasteeltje op de lijst om te worden verkocht en gesloopt voor de bouw van nieuwe woningen. Uiteindelijk zou het leger het nog enkele jaren gebruiken als selectie- en rekruteringscentrum. Toen het leger wegtrok, was de Belgische Staat net op zoek naar ruimte voor kandidaat politieke vluchtelingen. De eerste asielzoekers vestigden zich er in 1986. Een paar jaar later bleef de Militaire School – de site – (gedeeltelijk) bestaan omdat de school – de instelling – besloot om toch niet te verhuizen. In 1992 was daar wel sprake van geweest, maar omdat de ligging ideaal was voor een universitaire instelling werd besloten de noodzakelijke ingrijpende renovatie toch uit te voeren, hoewel het oorspronkelijke uitzicht in grote trekken bewaard bleef (Atelier Assar; 1994-2000). Hetzelfde verhaal geldt voor de Sint-Annakazerne. Nadat de Kadettenschool en nadien het Hoger Instituut voor Defensie waren weggetrokken, kende het gebouw een onzeker

Fasten van de Rijkswacht op het oefenplein omstreeks 1948-49. De sporen van de oorlogsschade waren nog niet helemaal uitgewist.

Blok O gebouwd door de Rijkswacht in het Gêruzetcomplex voor de Koninklijke Rijkswachtschool (na 1997 verdwenen de termen kwartier of kazerne).

Een curiosum: de door Frank Slabbinck gedecoreerde kapel in de rijkswachtkazerne (1978).

bestaan tot het werd toegevoegd aan de Europese school nr. 4. De verbouwingen begonnen eind 2009.

Het mooiste voorbeeld van continuïteit werd echter geleverd door de twee cavaleriekazernes van Etterbeek, die hun voortbestaan danken aan de voortdurende uitbreiding van de Rijkswacht. Sinds 1946 was de reserve aan manschappen, paarden en ordehandhavingsvoertuigen van dit korps in de kazerne De Witte-De Haelen gelegerd. Dit Mobiel Legioen groeide uit tot het uitstalraam van de Rijkswacht die in de kazerne haar « fasten » hield in de zuiverste militaire traditie. De schade van 1943 werd geleidelijk hersteld en in de jaren 1950-1960 werden nieuwe gebouwen opgetrokken, soms op de plaats van oude blokken wat enigszins afbreuk deed aan de eenheid van het geheel. Maar dat volstond nog niet. In de kazerne van Elsene die eveneens verbouwingen onderging, was er plaats te kort om alle nieuwe rijkswachters te huisvesten.

Toen het leger besloot de tweede cavaleriekazerne te verlaten (in gebruik door de Luchtmacht tot 1976), stelde de Rijkswacht zich onmiddellijk kandidaat om dit gebouw te kopen, via de Regie der Gebouwen die haar vastgoedpatrimonium beheerde. Er werden ambitieuze plannen ontworpen

Oefening met publiek in het Centrum voor Praktisch Onderwijs van de Koninklijke Rijkswachtschool (1987).

Opendeurdag van de federale politie in het Gêruzetcomplex in 2008.

om het kwartier te moderniseren zonder het karakter ervan aan te tasten. Een manege kreeg zijn oorspronkelijke functie terug, een andere werd omgevormd tot sportzaal. Orgelpunt van de werken was het immense Blok O, in de vorm van een bajonet, dat tussen 1991 en 1997 naast de hoofdingang werd gebouwd, als visitekaartje van de nieuwe instelling.

De afschaffing van de Rijkswacht in uitvoering van de Octopusakkoorden van 1998 deed de renovatieprojecten stilvallen. De paarden en de voertuigen zijn er nog altijd en nieuwe eenheden, die nu deel uitmaken van de federale politie, hebben de gebouwen in gebruik genomen. Maar bij gebrek aan middelen en een klare visie op de toekomst van de kazernes worden alleen de dringendste werken uitgevoerd. De gedachte aan een volledige of gedeeltelijke verhuizing duikt zelfs weer op.

De Brusselse kazernes zijn typerend voor de gebouwen die destijds werden opgetrokken voor een specifiek doel maar die, als gevolg van maatschappelijke en culturele evoluties, hun nut snel kunnen verliezen. Ze worden dan aangepast en verbouwd volgens de mogelijkheden en behoeften van het ogenblik. Behalve hun gebruikswaarde behouden de kazernes ook een symbolische waarde: als stenen geheugen van het militaire verleden van de hoofdstad houden ze de herinnering levendig aan zowel de militaire dienstplicht als de verschrikkingen van de twee wereldoorlogen.

Ruiters van de Koninklijke Escorte op het binnenplein van het De Witte-De Haelencomplex.

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIE VOORBEELDEN VAN PASSAGES UIT DE 19de EEUW (NL - FR - ESP - GB)
SINT-HUBERTUSGALERIJE - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT DE COLLEGALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS (NL - FR)
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK MARGARETA, AMBIORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG (NL - FR - ESP - GB)
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUIZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DE VIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÉRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIJKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAEKEN (NL - FR)
38. KERKHOVEN EN BEGRAAFPLAATSEN (NL - FR)
39. GESCHIEDENIS VAN DE BRUSSELSE SCHOLEN (NL - FR)
40. DE RINGLANEN VAN DE HALLEPOORT TOT HET ROGIERPLEIN (NL - FR)
41. DE ABDIJ VAN DIELEGEM (NL - FR)
42. HET VOORMALIGE COUDENBERGPALEIS (NL - FR - GB)
43. DE APPARTEMENTSgebouwen UIT HET INTERBELLUM (NL - FR)
44. HET RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM (NL - FR)
45. HET GEMEENTEHUIS VAN SCHAARBEEK EN HET COLIGNONPLEIN (NL - FR)
46. DE MAROLLEN (NL - FR)
47. IN HET HART VAN VORST SINT-DENIJSKERK, ABDIJ, GEMEENTEHUIS (NL - FR)
48. DE CAFES VAN BRUSSEL (NL - FR)
49. HET RURALE ERFGOED (NL - FR)

Collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis**

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven.

Boeken vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische overzichten met aandacht voor stedenbouw, architectuur en kunsten... een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

Het militaire erfgoed

Men vergeet weleens dat Brussel een rijk militair verleden heeft. Vanaf haar ontstaan vormde het Belgische leger een van de pijlers van de nationale identiteit en was zij zichtbaar aanwezig in de eerste stad van het Rijk. Een veelvoud aan majestueuze kazernes in verschillende bouwstijlen liggen verspreid over Brussel. Zij zullen een belangrijke rol spelen in het sociale leven uit die tijd: het ruwe bestaan van de soldaten en hun escapades in de wijken rondom. Maar het is vooral de uitdaging om vele honderden manschappen onderdak te bezorgen en de technische vooruitgang die hen vorm zullen geven.

De geschiedenis van de kazernes is ook deze van de verstedelijking van de agglomeratie. Wanneer het leger hen verlaat worden zij de inzet van een van de grootste herbestemmingplannen die de stad ooit gekend heeft met zeer uiteenlopende resultaten. Een evolutie die nog steeds voortduurt.

Charles Picqué,
Minister-President van de Regering
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
belast met Monumenten en Landschappen

